

NÉMETH LÁSZLÓ HŐSEI - IDEÁINAK TÜKRÉBEN

Irta: Monostori Imre

1971

B E V E Z E T Ő

Németh László helyét és szerepének súlyát a magyar irodalomban - úgy véljük nem szükséges ismét felfedezni. Számos cikk, tanulmány, egy kismonográfia és a nevével összefüggő esztétikai, de főleg ideológiai jellegű problémák egész sora jelzi, hogy századunk irodalmi életének egyik legnagyobb, eszmei-politikai vonatkozásban pedig egyik legvitatottabb alakja ő.

Dolgozatunk nem is arra vállalkozik, hogy a Németh László-i életmű egészét, vagy annak hatását elemezze, hanem hogy e produktumában hatalmas, gondolatiságában roppant gazdag alkotói pálya egy bizonyos szeletét: a regény- és dráma-alakjaiban, valamint a szépirodalmi alkotások egyéb mozzanataiban fellelhető gondolati vonatkozásokat világítsa meg erőteljesebben.

Munkánk során természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül a kitűzött célunktól esetleg távolabb eső, de azzal valamilyen módon mégis kapcsolatban levő kérdések vizsgálatát sem. Ezt azonban minden esetben a regény-, vagy drámahősökkel való kapcsolódásaikban tesszük. Dolgozatunk címének megfelelően azokat a problémákat helyezzük vizsgálódásunk középpontjába, amelyeknek tüzetesebb elemzése hozzásegít bennünket ahhoz, hogy Németh László szépirodalmi alkotásainak, s ezeknek egymással, valamint az író ember- és emberiség-szemléletének fontosabb vonásaival való szoros kapcsolatát megvilágíthassuk.

Írásunk 5 részre tagolódik. Az elsőben Németh Lászlónak azokat az eszmei-erkölcsi fogalmait vesszük szemügyre a maguk általánosságában, melyeknek az írói életműben való előfordulási aránya meglehetősen nagy, jelezvén ezzel is az alkotások erőteljes gondolatiságát.

A dolgozat további részében azt a két problémát vizsgáljuk - most már az egyes művek anyagát véve alapul -, amelyek, úgy érezzük, Németh László alkotásainak legjellemzőbb mondandói. Az egyik: az ember önmegtartásának, illetve önkibontakoztatásának - mint az egész emberiség megnyugtatóbb sorsa Németh László szerint egyetlen útjának - lehetőségei és feltételei. /A 2. rész teljes egészében, a 3. 4. és 5. fejezet részben e kérdés-komplexummal foglalkozik./

A másik gondolat: az igazsághoz mint a személyiség autonómiájának egyik legfőbb alapjához való ragaszkodás. /A 4. rész vizsgálódásának fő szempontja ez./ Az említett két probléma szorosan összefügg egymással - mint ahogy Németh László műveit, s különösen figuráit sok egyéb kapcsolat is jellemzi.

A dolgozat 3. fejezete az utópiák idea-emberéről szól, egy sajátos Németh László-i fixa-idea változásait, alakulását is nyomon kísérve. Munkánk záró részében az Irgalom szintézis jellegét mutatjuk meg.

A regények és drámák csoportosításában, egymáshoz való sorolásukban is elsősorban a gondolati kapcsolódások, az "ideák" rokon vonásai és megjelenési formáiknak a hasonlóságai /esetenként éles ellentétei/ voltak az irányadók. A kronológiai rendet e vonatkozásban csak másodlagos szempontnak tekintettük. Nem választjuk tehát merően széjjel drámáinak egyes típusait, sőt a gondolatiság folyamatosságának hangsúlyozása érdekében nem határoljuk el egymástól a regényeket és a drámákat sem.

Feldolgozási módunkkal kapcsolatban megjegyezzük még, hogy Németh László hősei közül csak az egyes alkotások központi alakjait vizsgáljuk behatóbban, kivételt csak néhány esetben; egy-egy mű figuráinak azonos, vagy közel azonos sulya esetében teszünk.

A Németh László-i életmű fő gondolata az emberiség szebb jelenének és jövőjének "kilicitalása" - a Jó Ügy szolgálata.

"A Jó az egy ügy... A felvilágosodás, mint Isten lelke oszthatatlan, s aki annak a katonájául szegődött, ha maga sárba-vérbe bukik is, a többiek győznek helyette is". - Az akadémia ügyében irt beadványát szorongató, halálos ágya felé támolgó, a tudósi, emberi célja folytatására kijelölt követőjéből kiábrándult Apáczai bucsuzik így. Megverten, csalódottan, mégsem reményét vesztetten. Minden pillanatnyi keserűség ellenére a valamikori, de biztosan megvalósuló győzelem megnyugtató tudatában.

Hiszen a Jó Ügy oszthatatlan! Ez az, ami hősünknek - és tegyük hozzá, Németh Lászlónak is - biztonságérzetet ad; az emberek és az

emberiség harcának folyamatossága és végeredményének látása.

Németh László térben és időben oly távoli, sok színű és mégis egy családba tartozó hősei komor emberi tragédiákban, csendes győzelmekben, vagy zajos bukásokban, halk sóhajokban, egy különös kavargó, hullámozó menetben ezt a Jó Űgyet ölelik át, mintha csak írójuk gondolatát hangoztatnák: "A mi feladatunk... nem lehet az, hogy erkölcsiségünk miatt önmagunkon kétségbeessünk, hanem hogy a világ nyers erőinek a szelidség és belátás zabláit szájába vessük."

I. rész

VALLÁS, ERKÖLCS, ÜDVÖZÜLÉS, IDEA

A dolgozatunk címében jelzett ideák megközelítése és a fogalom tartalmának kibontása érdekében át kell tekintenünk Németh Lászlónak az erkölcsről, a helyes emberi életutról, az egyén felelősségéről, a boldogságról, az ember és a misztikus elemektől mentes vallás kapcsolatáról alkotott nézeteit.

Annál is inkább tesszük ezt, mert tanulmányai közül nem egy, szépirodalmi alkotásai közül pedig valamennyi műve ebbe a sajátos gondolati anyagba ágyazódik; hősei mindahányan "vallásos" emberek.

Ő maga is. Az Ember és szerep című - életének egy fontos szakaszára visszapillantó - tanulmányában egy meghatározó élménye kapcsán a következőket írja: "A keresztény lelkiállapot minden árnyalatát megtaláltam magamban, s olyan hatalmas volt ez az állapot, hogy gyalázatos csonkítás lett volna egyetlen fogalmazás guzsába kötni, az = "elhívés" = hetedrangu furdalásaival bonyolítani; amikor a némaságban benn volt minden lehető fogalmazás tartalma a fogalmazások feszélyező nyelve nélkül". E gondolatmenetből számunkra legfontosabb az, hogy Németh László vallásossága egy elhívés /tehát dogmák elfogadása/ nélküli lelkiállapot.

Ennek az elsősorban érzelmi jellegű többletnek lényegi tartalmát a vallásos ösztönök rendszerében jelölhetjük meg.

E vallásos ösztönök közül mind Németh Lászlónál, mind pedig hőseinél a legtartósabb és legéberebb az "üdvösség ösztön". A Dráma és

legenda című tanulmányában ezt írja: "Minden emberben nő egy az életet jelentő s nála is fontosabb növény, amelynek ő maga is számon tartja sarjadzását és száradását." Egy másik hasonlatával konkretizálva: "az élet... egy zászló, amit törik-szakad, föl kel valami belső, lelki oromra ütnünk, s ennek a zászlónak... süllyedését és emelkedését az ember közérzete éppugy érzékeli, mint térbeli helyzetét és labirintusa." /A "vallásos" nevelésről/

Voltaképpen tehát az emberi élet feladatvállalásban való kibontakozását hangsúlyozza itt Németh László, ugyanakkor - mint kitűnik -, az "üdvösség ösztön" közérzetet, a feladat teljesítésének eredményétől, vagy sikertelenségétől függő lelkiállapotot is jelent.

Az "üdvösség ösztön" mellett és gyakran ezzel egyidőben is, más vallásos ösztönök is keresik az "emelkedés támaszát".

Ezek közé tartozik az életmód szabályozása /"aszketai ösztön"/ és az író életében máig is legnagyobb szerepet játszó "gyülekezet-teremtő ösztön". /Gondoljunk csak a sziget-gondolatnak az életműben végigvonuló variációira, Égető Eszter kísérleteire, vagy a Nagy családban és más - nem szépirodalmi jellegű - írásaiban rögzített fejtegetéseire./

Mielőtt továbblépnénk és megvizsgálánánk Németh László erkölcs fogalmának hőseivel kapcsolatos kérdéseit, az íróval legtöbb hasonlatosságot mutató hősének, az Égető Eszter Méhesének egy ide vonatkozó fejtegetéseit idézzük: "Nem tudom, hogy tetszik lenni a vallással - mondja Méhes a regény hősnőjének. "De végeredményben mindenki egyformán áll. Sem hinni nem tud, sem hit nélkül élni. Csak a döntés, az önbecsapás módja váltakozik a dilemmában. De én úgy érzem,... ennek a dilemmának végét lehet vetni... Csak elég mélyre kell az emberbe fúrni. A közös vallásos ösztönig. Tételek persze nem segítenek. Egy példa kell. Hisz voltaképp a kereszténység is példák története. A szentekre gondolok. A mai szent az, aki azt mondja: nézzétek, nem kellett tulvilág, halhatatlan lélek, s mégis úgy tudtam élni, azzal a fenséggel, mintha mindezek volnának."

A gondolatmenet több lényeges mozzanatában segít hozzá ahhoz, hogy vizsgálódásunkat az írói életmű egészére vonatkoztathassuk.

Méhes mondataiból ugyanis kitűnik, hogy Németh László vallásosságában olyan általános igényű elvre "formulára" való törekvés munkál,

amellyel hozzásegitheti az embert önmagára való ismeréséhez, amellyel meghatározhatja a magasabbrendű emberi ösztönök eredetét és szerepét; hozzájárulva ezzel egy több évszázados, szorító dilemma oldódásához.

A példára való hivatkozás szintén általános érvényű az író munkásságában. Az életet javító "világi szent" alakjának megmintázása több Németh László-alkotásnak kimondottan is fő célja. Sőt, ha az Emberi színjátékot, mint az életmű nyitányát, az Irgalom című regényt pedig, mint szintézist tekintjük, bizonyos, hogy az életet javító írói szándék; "a szegény emberiség" sorsát megnyugtatóbbnak érezni akarás igénye Németh László pályájának egyik legfőbb tanulsága.

Vizsgáljuk meg most már Németh László erkölcs fogalmának lényegesebb kérdéseit.

Az ember önmegvalósítási folyamatában a lehetőségek feltörése és kibontakozása a képlékeny, formáért küzdő alaktalanságból belső harc útján megy végbe - mondja Németh László. Az e harcot irányító, bonyolult idegi regulációt nevezi ő erkölcsnek, amelynek szerepe azért jelentős, mert "életünk legeredményesebb kibontásáért gyötör". Az erkölcs általában csak a sorsdöntő, alternatív helyzetekben "szól bele" az ember életébe, csak ilyenkor hallatja a "hang"-ját. Ez a hang jeladás, mely helyeslésével üdvösségünk útján való továbblépésre biztat, rosszsallásával pedig "tűnődés"-re, lelkiismeret-vizsgálatra készítet. Ha az erkölcsiség furdaló, rossz közérzetet kiváltó állandó tényezővé válik, két dolgot jelezhet. Vagy azt, hogy a személyiség "nem tudta magát megcsinálni", vagy, hogy erejét felülmulja a létében felidézett lehetőség." /A "vallásos" nevelésről./ Ezzel a "hang"-gal a "belső szó"-val, mint a becsület elvesztésekor jelentkező, önvizsgálatra készítő erővel elemzéseink során többször is találkozunk majd.

Az erkölcsnek ebben a Németh László-i értelmezésében az "emberek nagy többsége... erkölcs nélküli", mert "összehangolja ösztöneit a közösség fejbeveréssel fenyegető kőtábláival, magához korrigálja a törvényt, s a lehetőségig igazolja igényeit." Leglényegesebb képességét köti guzsba tehát: lemond ösztöneinek szabad és teljes kibontásáról. Az e gondolatkörben "forrásként" használható André Gide-tanulmány gondolatmenetének folytatása bevilágítja az írói életmű alighanem legszélesebb, sok variánsban és árnyaltan kimunkált szeletét:

a belső drámájával birkózó hős önmegvalósítási folyamatának főbb problematikáját.

Annak az embernek - írja -, "akinek az erkölcsi erőfeszítés az élet dimenziója... minden kívülről ráerőszakolt regula értelmetlen, ösztöneinek kétirányúsága mellett... Szentté merevedve, de ellenállhatatlanul vonzza indulatai bozótja is... Ő van jobbra és ő van balra is... Merre van az életem: az ár ellen, vagy ár iránt? Akkor vagyok ember, ha legyőzöm magam, vagy ha a bennem bujkáló lehetőségekre bízom?" - sorakoztatja fel a kérdéseket Németh László, melyekre majd elsősorban regényeiben adja meg a választ.

Németh László "Az erkölcsi erőfeszítés értelmét" tartja a legfőbb Gide-i problémának. Mint életművészt tartja a huszadik század legnagyobb francia írójának, mert "az életet szimbólummá fokozta. Maga az ember a műalkotás, - mondja Gideről -, nem élete külsőségeivel, hanem általános jelentőségű belső drámájával".

Ez a belső dráma, amely a Németh László-i hősök legfontosabb jellemzője, s egyuttal az író legszemélyesebb ügye is - bár elsősorban nem társadalmi eredetű -, csakis társadalmi kapcsolatokban jöhet létre. És nemcsak a sikeres emberi viszonylatok bonthatják ki a személyiséget, de a kudarcot eredményezők is, ha ezek a kapcsolatok komolyan vettek! "Az, hogy ki mit ér el, a külső feltételektől is függ, de az, hogy a Jó Úgy pionirjai voltunk... igenis olyan érzés, amely vallásosságunkban is rezonanciát ébreszthet" - szögezi le ezzel kapcsolatban: A "vallásos" nevelésről című írásában. /Számos hősének "be kell érnie" ezzel a - le nem becsülhető - érzéssel, hiszen csak néhányuknak adatik meg a siker teljessége./

Láttuk tehát, hogy az ember üdvösségének célja nem a tulvilágról jövő, az üdvösség harc nem a tulvilágnak szól.

Következésképpen az erkölcsi hűség és dacos, magát megtalált ember jutalma és büntetése is evilági eredetű. Németh László szerint "az üdvösség a mi magunk ügye", az Isten bennünk van, a lélek üdvösségéért csaknem kizárólag az egyén a felelős.

Mi hát a jutalma az üdvösség harcát sikerrel megvivő embernek? Nagy dolog, és igen-igen emberi: a boldogságtudat. Ezt a tudatot nemcsak a "lelkünk befejezettsége" olthatja belénk, de már a harc sikeres megvívása, sőt a hősi példának az az érzése is, hogy "sugárzásunk"

valamiképpen végigrezeg az egész világon. /Ahogy Az írás ördögének Markuszovszkyja mondja: az "igazság terjedésének megvan a maga fizikája"./

A vallásos ösztöneikkel rosszul sáfárkodó, 'erkölcsaik ellenére cselekvő emberek büntetése is ugyanerről a töről fakadó: az elkárhozás, amely az erkölcs szüntelen háborgását, az üdvözülés bekövetkezetlenségét, a becsület miatti kétségbeesés boldogtalanságát, és a későbbi korok rásütött szégyenbélyegét jelenti.

Említettük már, hogy az üdvösségharc Németh László legszemélyesebb ügye is. /Mint ahogy legtöbb hőiséhez más vonatkozásban is sok rokon vonás fűzi./ Saját üdvösségharcáról több helyütt is beszámol. Önmagát, üdvösségét mindahányszor nemcsak saját korában, de "az utána jövő nemzedékek szellemében" is méri. Életének folytonos belső drámájában mindig töretlenül marad hű "a tehetségében előírt küldetés"-hez, új és új sikeres kísérletekkel mentve meg magát a kárhozattól. Meggyőződése szerint az "...írás arra való, hogy az üdvösség útján kalauzoljon, a kárhozat kelepcéjében esettét csak szánni, vagy megvetni szabad, s nem vele jajgatni". /Dráma és legenda./ Ez "a győzelemre néző keménység" az ő "üdvösség útja", melyet egymástól el nem választható szubjektív és társadalmi okok motiválnak. Villantsunk fel e kapcsolatok közül néhány jellemző részletet.

"A szellem emberét... az jellemzi, hogy soha nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét" - mondja egyik írásában. A teljesség felé vivő üdvösségharca útján a "közszükségből" vállalt tanulmányirói pálya volt az első állomás. A Tanu-korszak lázas-boldog évei azonban megszakadnak, az íróban elállják az idea útját; a "hivők" győztes birodalmából - a legendából - az üdvösség útjáról lecsuszottakéba, a drámába zuhan. Összeomlik hittel ácsolt egész eddigi építménye, kiszáradni látszik az eddig folyton növekvő "üdvösség virága". De ebben a merőben más helyzetben is, az marad fontos számára, amit élete "legendájából" leszakadva abból a kezében maradttnak érzett, "mindaz... amit egy jó Példában kellett volna felmutatni." E szálból szövi meg azután "társadalmi" drámáinak jó részét. Nem "jajgat" és nem "sir" együtt a "kárhozat kelepcéjében" esettekkel, megpróbálja kinyomozni a bukások okait, felderíteni a soroza-

tos kudarcok emberi, majd később - az ötvenes évek táján - társadalmi háttérét is.

S a történelemből vett alakjainak "erkölcsi töretlensége", "kivételes szívóssága", makacs ragaszkodása "a kívülről reménytelennek látszó, de nekik valahogy mégsem egészen reménytelen" célokhoz, elvekhez - a Jó Ügyhöz -, a szubjektív okokat tekintve másithatatlanul Németh Lászlóé is.

Ő mondotta, hogy "egy moralistának erőpróbája, hogy a tulajdon életében felmerült erkölcsi nehézségeket mint gondolkodó, hogy tudja feldolgozni".

Nos, Németh László e tekintetben megállta a próbát!

Megjelölve "vallásos alaptermészetének" eszmei csomópontjait, közelebb kerülhetünk egy, az íróra és munkásságára vonatkozó irodalomban sokat emlegetett, de tartalmában nem mindig pontosan jelölt központi gondolathoz: az ideák problematikájához.

Minden Németh László-i hős valamilyen idea világában, ha úgy tetszik, bűvöletében él.

Valamennyiüknél megtalálható egy-egy központi gondolat, akár az író, vagy maga a hős által kimondottan, erőteljesebben hangsúlyozva /pl. a drámák esetében, de az Égető Eszter-ben is/, akár burkoltan, kevésbé direkt módon /mint pl. az Irgalom Kertész Ágnese esetében/, - amelyek megszabják "életterüket" meghatározzák irányultságukat, és cselekedeteiknek mozgatórugóját jelentik.

Ha pedig a Németh László-i hőseket egyirányba rendező erőben a Jó Ügyet jelöljük meg - mint ahogy tettük ezt dolgozatunk elején -, kézenfekvő az azonosítás a Jó Ügy és az "Idea" között. A hősök vonatkozásában a két fogalom azonossága a célban, az irányultságban, életük "belső drámájának" kivezető útjában ragadható meg.

Még pontosabbá téve a fogalmazást, azt mondhatjuk, hogy egy-egy regény, vagy drámaalak ideája egy hosszú "skála" egy-egy szinképe: a Jó Ügy általános jellegű tartalmának konkretizálódása, ezen belül pedig - egy-egy főhőshöz kapcsolódva - bizonyos foku egyéniesedése.

Ha tehát megpróbáljuk felderíteni Németh László szépszámu hőse közötti rokonság, illetve különbözőség mutatóit, először e szubjektumra "hangolt" ideák nyomán kell elindulnunk. /A dolgozat későbbi

részében ezt az utat járjuk végig./

Németh Lászlóval kapcsolatban szokás az ideát az ugynevezett utópiával azonosítani. Fenti megközelítésünkéből kitűnik azonban, hogy ez a fajta azonosítás szükségképpen leszűkíti az idea fogalmát, és ebben az esetben csak a "gyülekezet-teremtő" vallásos ösztön egyik legfőbb irányultságát ragadhatnánk meg.

Természetesen ezek az utópiák /az "egy Egyház álma"/ igen fontos szerepet kapnak az életműben, /a "társadalmi" drámák fő problémakörét ezek jelentik/, olyannyira, hogy az olvasó - mint ahogy Németh László megjegyzi -, akár "fixa-ideá"-nak is érezheti őket.

Hőseinek nagy részénél azonban mégsem ez, hanem egy tágabb körű, egy általánosabb síkon mozgó gondolatanyag a domináló, melyben a Jó ügy szolgálatának legmegfelelőbb élet- és cselekvési formát kereső írói hév munkál.

Ennek a "fixa-ideák"-on tuli, egy hős vonatkozásában természetesen csak részleteiben fellelhető idea-körnek fontosabb összetevői közül a következőket említhetjük. A "teljes" ember megvalósulásának egyes fázisai /ugymint az önmagunk keresésének igénye, az önmegismerés, az önmegtartásért, vagy egy feladat vállalásában kibontakozó üdvösség-harc/, az üdvözülés, vagy kárhozat kérdése, a kiválasztottság tudata, a felelősség problémája, az igazság megközelítésének, vagy megtartásának módozatai, a szelid, közvetlenül az emberekért való munkálkodás feladata, egy különös lelkivilágba rögződés lehetséges okai.- Említhetnénk még jónéhány, e fő komponensekhez kapcsolódó, de kevésbé lényeges idea-összetevőt, s ez a tény - mint ahogy a fenti megközelítési módból is kitűnhet -, a Jó Ügy szolgálatának sokféle lehetőségét mutatja.

A Németh László-i hősök rendszerezésének másik, az előbbivel párhuzamosan futó - tehát azzal együtt nehézség nélkül járható - utját az ideák megtestesítőinek alapvető tipusai adják. Fontos rá-
térnünk erre az "utra" is, mert Németh László nemcsak ember- és társadalomjavítóként, de moralistaként is vizsgálja az ideák megvalósulásának lehetőségeit, és alakjai megítélésénél nemcsak a vállalt feladat sikere, hanem a cselekvő emberben - éppen cselekedetei következtében -, végbement változás iránya, milyensége is mérce számára.

"A szent, a hős, a szörnyeteg, ez volt a három alak, egyben három rangfok /paradicsom, purgatórium és pokol/, amellyel a történelem alakjait mértem, és a magam érvényesülési ösztönét irányítottam" - mondja szerzőnk a Sámson-hoz írt előszavában. Alakjainak e három típusát ugyanitt így jellemzi. "A szent a tökéletes életmű, világ és társadalom törvényeit derülten és győztesen betöltő ember..."

"A hős, aki küzdelmében bár elbukik, fel tudja mutatni a jót..."

"A szörnyeteg, akiben megvan a nagyság nyersanyaga, de a minta, s a példa nem tud kibontakozni benne: erényei daganatszerűen elfajulnak."

Magától értetődik azonban, hogy ez a kategorizálás, a bonyolult, sok szálból font hősök jellemét tekintve, szükségképpen merev, hiszen az efféle "tisztá" képletű figurák számszerű aránya csekély. Többségük bonyolultabb, sokkal ellentmondásosabb annál, semhogy e három "séma" valamelyikébe beszorítható legyen. Az életmű egészét és Németh László alakjai belső változásainak irányát tekintve azonban számunkra e tipizálás mégis támpontot jelent.

Az író és hősei kapcsolatának vonatkozásában érdekes megfigyelni még, hogy Németh László "vallásos" alaptermészetéből fakadóan milyen sok rokon vonás fedezhető fel az ő "legszemélyesebb ügye" és alakjainak természetrajza között.

Az ő szubjektív eredetű erkölcsi mértéke, amint majd látni fogjuk, objektiválódik a figuráiban, ugyanakkor - ez is kitűnik a későbbiekben - e két pólus között gyakorta csak igen csekély a távolság.

A másik figyelemre méltó jelenség - szintén az említett okkal magyarázható -, hogy az író erkölcsi világképét meghatározó nézetek szinte módosulás nélkül kerülnek át szépirodalmi alakjainak jellemzésébe.

A konkrét műveket vizsgálva, e két faktor - az írói eszmekör és az életmű - szoros kapcsolatát, együttlétét próbáljuk majd megmutatni.

Elsőként a később kilombosodó írói motivumok gyökérrendszerét, az írói világkép konturjait jelző, nagy lélegzetű alkotás^{lat}át: Boda Zoltán ^{latvul}históriáját tekintjük át.

II.rész

AZ ÖNKIBONTAKOZÁS UTJÁN

1./ Boda Zoltán és az Emberi színjáték.

Németh László első, 1929-ben befejezett nagyregényének hőse egy elcsapott falusi pap legkisebb gyermeke. Rövid élete folytonos küzdelem: harc a világgal - s önmagával.

"A regény tulajdonképpen ironikus műnek indult" - mondja Németh László a pályáját fölvezető írásában, a Negyven év-ben. Azt akarta megmutatni, "micsoda testi-lelki fogatkozások lappanghatnak a szentség mögött..." "A téma azonban bosszút állt: - folytatja az író, felvillantva alkotás-~~lélektanának~~ egy érdekes mozzanatát - írás közben derült ki, hogy nem a betegség határozta meg a szentséget, a szentségre rendelt emberi természet az, amit mi betegségnek látunk." /Kiemelés tőlem. M.I./

Az Emberi színjáték tehát egy szentről szól, de kihagyja az Istent, azt mutatja meg, "hogy a vallást tápláló lelkierők mint építhetnek föl a vallás hiedelmei nélkül a régi szentekével versenyző életet." /V.ö. A "vallásos" nevelésről című írás ide vonatkozó gondolatával./

Messziről indul a regény cselekménye, s a lélek fejlődésének távoli csucsaira viszi el hőst.

Zoltán és a világ szembenállása még a kisgyermekkor álmvilágába hajlik vissza, abba a világba, mely egyedül csak az övé, s melyben ő "a szembetűnően fukar valóságot" építi tovább. Számára a "mások" világa ijesztő, érthetetlen, különös és ellenséges. Már korán megszületik benne, és léte lényege lesz a "sötétebbik élet, amely a bizarr én, s a fölállított norma fájó surlódása."

Gyermekkorának legnagyobb felfedezése, hogy "a világ nem önmaga mértéke". A valóság dolgai és az emberi viszonylatok irracionálisak, nem lehet velük és általuk mérni, más mértékek, járható utak kellenek; kell, hogy "váratlan és biztos rés" nyíljon "s azon túl egyenes és megszakíthatatlan sugárut a végtelenig." Zoltán másik - serdülőkori - felfedezése, döbbenete az emberek "normavállaló" ösztöneinek láttán teljeseedik ki. "Hasonlítani akarnak egymáshoz, vagy inkább

ahhoz a képhez, melyet egymásról alkottak." - ragadja meg e magatartás lényegét. "Mi másért vihog most ^{lassi} az iparosleányok után, akiket ugysem fog megszólítani. Ebben a vihogásban ő is a nyájhoz tartozik - látja meg Zoltán az okot is -, nem kell vállalnia azt a gyermekszemérmességet, amely az ő külön sorsa. Most olyan, amilyennek mint normális fiatal embernek lennie kell. Megszabadult önmagától, egy lehet a sok közt... Az ember szeret különállónak látszatni, de nem szeret külön állni... Van egy külön sorsunk, de félünk, hogy a nyáj soha meg nem értené..."

A világ "erkölcs nélkülsége", a "fejbeveréssel fenyegető kőtáblák"-hoz való igazodás számára kiábrándító, dacot korbácsoló, fogadalmakat kicsikaró. Az élet kutyaszorítójából csak egyfelé nyílik ut menekülésre - a "megszakíthatatlan sugárut" a végtelenig; a megismert önmagunkhoz kell, hogy elvezessen!

Zoltán életének egymásra épülő, egymást megtartva-megtagadó stációinak sora a Szinjáték egy-egy pokol-bügyra.

A nyomorék kis tanítónő elhibázott csókja az életbe ébredés megrázó erejű nyitánya lesz: Zoltán előtt a világ megfejtésre váró, titkokat rejtegető sűrű bozótja.

Morális érzékét legfájóbban bántja, ugyanakkor keménységét, dacosságát a legnagyobb tüzzel hevíti a megaláztatás, az igazságtalanság és a szegény. Az apai titok szörnyű lelepleződésekor érzi meg először, hogy ő egy "távolí igazság katonája", akinek "ott kell maradnia a helyén"! Fejlődésének e szakaszában a győzelem az életcéllal lesz azonos. "Még nem tudta hol, s hogyan, de érezte, hogy van porond, amelyen ő is győzhet."

Próbák sorozata következik. Egy részüket maga keresi, vállalja, mások kiállítására kanyargós életsorsa készíti. Minden viadal felfejt egy darabkát a világ szövevényéből, s mindegyik diadal közelebb hozza önmagához. Ebből a "csak győzelemre néző keménység"-ből táplálkozik a "becsület katonája" szerepének vállalása, a "Jóska bűne" legyőzésének szenvedélyes akarása, s "a zavar, félelem, az iszony elleni immunitást" a világháborús "kalandban" kereső magatartás is.

A háború "tisztítótüze" minőségi változások irányába indítja Zoltánt. Üdvösségharca következő állomása előtt megvizsgálva eddigi

önmagát, rájön, hogy "...önmaga vergődéseinek a pitypang-tolla, értelmetlen, gyökértelen." Szorosabban kell tehát kapcsolódnia az anyaghoz, a földhöz, a természethez. Dante hatása is meghatározó erejű lesz; ha ítélkezni akarunk az emberek felett, mindenekelőtt szeretni kell őket.

A szeretet eszközével megvalósítandó kapcsolatteremtés látszik most annak az "egy-szenvedély"-nek, amelyen át a kutyaszorítóból menekülni lehet. A hazai fehérterror barbársága azonban megmutatja az efféle magára erőltetett, de tartósnak szánt szeretetroham hamisságát, hasznavehetetlenségét.

Az önmegismerés sarkalló vágya viszont nem lohad. Az írás tisztító ereje vonzza most magához, "hogy az életével rendbe jöjjön". Nem sikerül, nem sikerülhet ez a kísérlete sem, mert az "írás csak felmutat", de semmit sem tisztáz!

Egyre inkább elhatalmasodik rajta a gondolat, hogy az emberektől való elszigeteltsége, és a "csonkaság dicsérete" előbb-utóbb az örületbe hajtja.

Szenvedélyes vágy fogja el, hogy meghódítsa az Életet, hogy egész emberré legyen, hogy egy csókkal, egy öleléssel megválthassa az életét. "Az a lépés" - azonban -, "amely közte és a pamlag közt van, nem percnyi zavar, tűnő gyengeség, hanem az élete."

Az öngyilkosságtól az őt a gyerekkortól végigkísérő "különb vagyok" - tudat, az elhivatottság fényessége menti meg: "...én diadalra születtem" - kiált fel Zoltán.

"Tartogat engem az Isten valamire". /!/
/

Az ujbpesti hidon lezárul Zoltán életének egy igen fontos szakasza. Roppant energiákat felemésztő harcában eljut saját életének, sorsának vállalásához. A maga számára megnyugtató módon foglalja össze "kalandozásainak" tanuságát. "Az ember nem hódithat meg az életből semmit - saját életén túl." Ha mást teszünk, az "...alacsony megfutas a magunk élete elől, származás odadörgölözés a mások életéhez."

Zoltánnak ez a felismerése - mintegy a vállalás "jutalmaként" - az önmegismerés egy magasabb fázisát is magával hozza. Világos lesz előtte, hogy kinzó érzelmei, csapongásai, gyötrődései, zavaros in-

dulatai, életidegensége, a nemiség zavarai - tehát "negatív" tulajdonságainak összessége -/ egy töről fakad: egy állandóságból, a folyton változó, de lényegét tekintve ugyanolyan önmagából.

Megnyugodva látja, hogy az életpózok csak természetes "normann betörések" voltak az ő lelke területére... "A józsefvárosi lebuj megmutatta az át nem hágható korlátokat... Ezután egy törvénye lesz: a maga virágai fölé hajolni, s hagyni a palánkfeszegetést." Világossá lesz előtte, hogy az "egész ember" elmélet képtelen fikció csupán, a "lélek mindig korlátozott"! A "legbensőbb ént" különben sem lehet irányítani, hisz ő irányít bennünket, fogalmazza meg Zoltán a Németh László-i erkölcsfelfogás lényegét. /"Abban a józsefvárosi lebujban is a lelke mondott vétót" - emlékezik vissza "kudarására". Egy más helyen pedig a következőket mondja: "én hiszek... a szívbe irt hang-ban./

A tudat csupán egy, a legmélyebben fekvő lélekszövevény következménye. /A sors, a tulajdon sors vállalásának szükségessége nagy fontosságú elem Németh László gondolatvilágában, és nyomatékos szerepet kap számos más hősénél is. Példaként idézzük itt utolsó alkotása fő alakjának: az írás ördögétől elragadott Semmelweis-nek a fenti gondolatokkal erősen rokon sorsmagyarázatát:

"Nem, ezt nem lehetett kibeszélni. Ez a végzetemben volt megírva. Abban, hogy az orvosi hivatást úgy fogtam fel, ahogy felfogtam. Hogy születésemről kezdve olyan voltam, amilyen voltam... "Az igazi muszály a sorsodba van írva."/

Zoltán önmaga és a világ teljes megismerésének utolsó állomásként a Farkasrétre költözik, "ahol lelkek kibomlott szötteése árulja el a lélek szövés módját." Itt lel végső bizonyosságot arra a felismerésére, hogy az ember csak saját hajlandósága, természete, sorsa szerint élhet.

Tudniillik az elmezavar is egy természet, az ember születése utáni számtalan sors-lehetőség közül az egyik: egy hely, a rendkívül széles, igen sokszínű életmezőben. Az ő sorsa is egyfajta, nem a normába simuló természet, olyan, mely elhelyezhető a "normális"-tól az "abnormálisig", vagy "őrült"-ig ívelő /süllyedő?/ pályán.

Szilárd és biztos alapokra helyezhető immár Zoltán gondolatainak rendszerében az önmegismerés lényegének és fontosságának kimondása: "Az

ember olyan, mint a baromfiudvar, sokféle hang rikoltoz benne... De éppen azért kell az életet vállalni, hogy a hamis hangok közül megismerjük az igazit."

Befejezett tehát önmegismerésének hosszú folyamata, lassan körvonala-
lazódni kezd a "plusz" feladat, az önmegismerés utáni; a lénye ki-
bontását biztosító.

Az elesettek, nyomorultak iránti vonzalom itt, a szanatóriumban erő-
södik meg, és az "egy leszek köztük" őszinte szenvedésben megérlelő-
dött aszkéta-fogadalom is itt ver gyökeret lelkében.

/Németh László munkásságában ebben a regényben találkozunk először a
"sziget-utópia" jelentkezésével. Zoltán a társadalom szövetnékből
kimenekül, de emberekkel, sőt az emberekért fog élni a cigánysor,
majd a szőlőhegy szigetén, szemben az őt majd fizikailag is meg-
semmisítő ellenséges társadalommal./

A kuruzslás boldogságában találkozik a feladattal, a céllal, meg-
ismert élete értelmet kap. "Az emberek visszafogadják őt, a meg-
vont család egy határtalan családba tágul... Senki sem bujhat ki
az ölelése alól."

Erre tartogatta tehát őt Istene! "Eszkendőkön át... a lelke falát
rakta... Most azonban készen van." Boda Zoltán "kiért az időszámító
emberek közül, s az időt nem ismerő Isten birodalmában él." /Azaz
megismert és megépített önmagában!/
A "vándorlás" hosszú útja lezárult tehát. Azzal, hogy Zoltán az ön-
megismerés-önkibontakozás fokozatait magát "megcsinálva" járta meg,
a "bizarr én és a felállított norma" surlódásának fájdalma is meg-
szűnt. Hiszen tudatosan és végérvényesen vállalja a társadalmon ki-
vüliséget, megszabadítva szellemét mindenféle külső regula béklyójá-
tól.

Halála előtt a legutolsó árnyék is lekuszik lelkéről, sorsa törvény-
szerűségét, "abnormitásában" helyes életét perdöntő érvvel bizonyító
élmény részese lesz; Horváth Ilonka forró szerelmű könnyein át "nyu-
godt férfi-biztonságot érez..." /Mégsem a szerelemtől ütötte el őt
az élet, csak azoktól a szerelmektől, amelyek idáig elébe jöttek.
Nem az életből kivetett ő, csak az élettől megőrizett. Nem csonka,
csak tartóztatott."

/A szexuális "tartóztatottság" tehát Boda Zoltán önmegvalósulásának egyik feltétele volt. Németh László több hősénél felbukkanó fontos motívum ez a személyiség autonómia-védését segítő sajátos lelkiállapot, az elegyedni nem tudásnak ez a fajta megnyilvánulása, amellyel majd az Iszony és az Irgalom kapcsán részletesebben is foglalkozunk./

Boda Zoltán élete ezután már "a megtisztulásnak egy teljes és szabad pillanata", az üdvözülés felé tör.

A kivételes és erkölcsiségében roppant érzékeny ember elérte az önkibontakozás csúcát, megművelte a lélek korlátai közé szorított területet, hivatását betöltve befejezte küldetését is. A halált-hasonlóan az ember sorsának a halál pillanatáig tartó szakaszához - nem lehet elkerülni!

Boda Zoltán "szentségében" felemelően szép, hogy egy "teljes" és hibátlan életmű végén tudatosan és félelem nélkül megy elébe az élet számára evidens záróakkordjának, hogy sorsának piramiscsucsán eljut isten-önmagához.

A regényt végigolvasva azonban mégis érzünk valami élménymegzavarót.

Bár a főhős maga hangsúlyozza, hogy az "... ő komédiája Emberi színjáték, hogy "neki nem kell transcendens^Yrés..." - mi mégis halvány kérdőjelet tehetünk életpályája után. Mégpedig azért, mert Németh László e fiataalkori művében tulságosan sűriti a korabeli tanulmányaiban kifejtett gondolatait; olyannyira, egy tökéletes életmű ábrázolásának lázában dolgozik, hogy végül is valóban "csodának" kell tekintenünk Boda Zoltán történetét.

Nem az emberi élet rejtett, ám megvalósítható lehetőségei miatt, hanem a realitásokat egészében csak suroló, az emberi természet valóságos mechanizmusának következtében csak nagyon kevesek számára követhetőségéért.

Boda Zoltán történetében ~~tehát~~ egy tökéletes életmű megteremtésének folyamatát, egy semmihez nem ragaszkodó, mások javára cselekvő szent "életrajzát" vázoltuk fel.

A továbbiakban a regény igen bőséges anyagából azokat a motivumokat ragadnánk meg, amelyek mintegy keretbe foglalják a Németh László-i életművet, illetve amelyek jónéhány alkotásában vissza-visszatérnek.

Zoltán "közös formulát" talál a "minden félrecsuszott, mindenki szánnalmas" gondolatának magyarázatához: "a szenvedés közösségében" folyt össze az emberiség./Németh László pályázáró nagy regényének, az Irgalom-nak főhőse így fogalmaz: "végeredményben az ="egész világ egy elfekvő"= /. A feloldást, a szenvedés enyhítését vállalni kell! Az átfogó, társadalmi méretű átalakulásban Boda Zoltán nem hisz. A forradalmat lihegő Szirmaival szemben azt vallja, hogy a forradalom nem segít az egyes embereken. "Minden embernek magának kell tisztáznia az életét. Ha csupa önmagával rendbejött emberből állna a társadalom, akkor a társadalom sem tehetne mást, ő is rendbe jönne." /Egy más helyen pedig így vélekedik: "imádkozni lehet együtt, üdvözülni azonban mindenkinek magának kell."/

Itt tehát az egyik központi Németh László-i gondolat, a belső megújulás, a lelkek forradalma-utópia fogalmazódik meg. Eszerint az "élet rosszassága" csak "Isten kegyelmével", - azaz belső megtisztulással gyógyítható meg.

Kérdés, hogy az ember képes-e erre a megújulásra, van-e erre lehetősége?

Németh László egyik tanulmányában /de az Irgalom-ban is/ igennel válaszol. Az Ember és szerep-ben írja: "az ember nemcsak természet; vállalkozás is... Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud." Boda Zoltán - aki betöltötte a szerepet -/ hasonlóan fogalmaz: "az ember... mást is tesz, mint él. Nemcsak az életet akarja betölteni, hanem valami mást is. Egy különös többlet munkálkodik benne, amely ki akarja javítani az életet... Ez a többlet több, mint az élet, s harcol vele." /Az ösztönök kétirányúsága!/
Ez a "többlet" a mennyiségi felhalmozódás után a példaember-ben minőségi változást okoz, s ő, gyakran hosszú utkeresések, tévelygések során ugyan, de vállalja a sorsát, vállalja a szerepét, amely elől a megfutás nagy lelki gyengeséget jelent. /"Átplántálhatja-e az

ember egy más sorsba magát? Huzódozás ez a keserű pohártól..." - szögezi le Zoltán./

A világjavítók szenvedése fájdalmas, bukásuk legtöbbször törvényszerű. Hiszen a "szénvilág" helyetti "gyémántvilág" olvasztótégelyét a példaemberek szenvedésének heve fűti! De nem szabad kétségbeesni még a százados vállalkozások nehéz kudarcán sem, hisz "a jónak csak egyszer kell győznie..."

✱

Annak érzékeltetésére, hogy milyen nagy nyomatékkal szerepel Németh László gondolatvilágában az önmegtartás és önmegvalósítás problémarendszere, lapozzuk most fel néhány - irodalmi és történelmi nagyjainkról irt tanulmányát.

Számunkra az a figyelemre méltó ezekben az írásokban, hogy választott alakjai mind példaemberek, pályájuk megrajzolása olyan tanulságok levonására ad alkalmat Németh Lászlónak, amelyeknek jó része központi gondolata lesz egy-egy szépirodalmi alkotásának.

Az 1934-ben keletkezett, Jelszó: Petőfi című írásában Petőfit a "legsikeresebb és legnagyobb" költőnek nevezi, mert "ő fejtette ki legteljesebben a benne lappangó potenciát; ő az a költő, akit a Megvalósulás fenéig felhőrpintett." Ugyanebben a tanulmányában olvashatjuk a következőket is: "... az erkölcs: hűség magunkhoz, s bátorság a hűségünkhöz. Az írónál - s tegyük hozzá, Németh László hőseinek esetében is - ez a magunk: a tehetségében előírt küldetés." Petőfi tehetségében az a csodálatra méltó számára, hogy "teret tudott irtani ennek a tehetségnek."

Berzsenyiben az kapja meg különösen, hogy bár kortársai felé a bozót nőtte be, magát a "magasabb emberség, s a versben kicsorduló világ forrásházává" tudta tenni. /Berzsenyi 1934./

Kemény Zsigmond-írásában /1940/ arról beszél, hogy Keményt a nemzetalakítás vágya mellett az önalakítás szenvedélye fogta az írásra. /Az írás tisztázó erejének személyiségformáló hatásában - mint láttuk - fejlődésének egy szakaszában Boda Zoltán is hitt.

Hatalmas Széchenyi-tanulmányában /1942/ azt írja, hogy a "szellemi ember életének legszebb pillanata, mikor önmagát eszményével a

jóról összeolvaszthatja".

Végül idézzünk néhány sort a Bethlen Katáról szóló, Sziget Erdélyben című, 1940-ben keletkezett tanulmányából. "Van-e nagyobb fájdalom, mint példaéletre, ideaemberré születni, s egyetlen hibán... életünkben a Példát elveszíteni?" /Gondoljunk csak a "kárhozat kelepcéjébe" esett hőseire!/"

Ugy véljük, e rövid kitekintésben sikerült felhívni a figyelmet az említett problémakör sulyára, s ismét visszatérhetünk szép-irodalmi hőseihez.¹

2./ Jó Péter utja.

Az Utolsó kísérlet /1937-40/ - amint erről a regény tervrajzában az író beszámol - Németh László legnagyobb szépirói vállalkozásának indult. A regényciklust hét részre tervezte, a "közelgő sötét idők"re egy "Élő magyar lexikont" készítve, "amelyben falusi szolgálégyntől az egyetemi tanárig, Szamosközy Erdélyétől a mi reformmozgalmunkig, a görög tragikusoktól Ady Endréig: minden magyar réteg, túlélő mult, s magyarrá élt európai hatás felvonul."

A vállalkozás - az író megbetegedése és egyéb okok miatt - torzó maradt, csak négy rész készült el.

Az alábbiakban - célunknak megfelelően - inkább csak átpergetjük a "százával heverő" "lexikon"-lapokat, a regény széles hőmpölygő anyagából a főhős alakját és lényegét; a "hivatottság konok birkózását" ragadjuk ki.

Az Utolsó kísérlet "korrekciója", "objektivebb testvére" az Emberi színjáték-nak, jegyzi meg a regényről Kabdebo Lóránt.²

A megállapítást találónak érezzük. A két mű közötti rokonságot nemcsak /és nem elsősorban/ a helyszínek, az alakok, gyakran a helyzetek hasonlósága, hanem főleg az írói kérdésfeltevés párhuzama teszi kézenfekvővé.

Szembetűnő a hasonlatosság a két főszereplő "irányultsága" /ideája/ között; az önkibontakozás stációit járják végig mindketten. /Bár az állomások jellege eltér egymástól./ Indulásuk

belső mozgató rugójaként egyaránt a felfelé törekvés dacos elszánása, a tenni akarás, a belső parancs, a "szívbe irt hang" szerepel. /Az "Alszeghy-ezredes" - "Damjanich-Hindenburg", illetve a "hid" - "porond"-motivumok párhuzamaira gondolunk./

Zoltán is, Péter is sokáig "kirekesztett", emberi kapcsolataik nem a "normába" simulóak. Mindkettőjükben megvan a "vallástalan szentség" követésére, a "szent" életre való hajlam, hasonlóan vélekednek a saját törvényeik szerint élő emberekről, a célhoz való hűségről is.

Közeli rokonság /csaknem azonosság/ mutatkozik a két főhős társadalomszemléletében is, /"... a társadalom... összekavarja az embert"/, az elhívés nélküli vallásosság vonatkozásában és az újfajta "Egyház" igényében is. /"Az ember addig hámozza magáról az embert, amíg ki nem szabadítja az Istent" - mondja Jó Péter./

A példákat szaporíthatnánk, de így is látnivaló, hogy mindkét alkotás gondolatanyaga szorosan kapcsolódik a dolgozat elején általános vonatkozásaiban már említett Németh László-i eszmekör anyagához.

A két regényalak különbözősége azonban mégis jelentős és számunkra igen fontos. Tömören tán úgy fogalmazhatjuk meg e különbség lényegét, hogy az Utolsó kísérlet anyaga törésmentesebben simul a mindennapok valóságához, Jó Péter "utján" alig akad vargabetű, ez az út sokkal inkább a valósághoz tapadó, "emberre szabott"; tehát követhetőbb, mint a Boda Zoltáné.

Jó Péter esetében az önépítkezés szélesebb alapokról indul, nem szűkül "az ég kürtője" felé, hanem horizontálisan is hat. Érdemes idézni ezzel kapcsolatban Péter gondolatait a "burkos emberek" csoportjáról. "Él, él s egyszer csak azt veszi észre, hogy valami szívós hártya van körülötte, amiből vagy kitör, vagy megfullad benne. - S ha kitör? - Akkor egy ideig szabadnak hiszi magát, s amit szí: az Isten levegője. De egyszerre csak megint fojtódni, szorulni kezd, megint ott van egy burok. Ha tágabb is az elsőnél, de elég szoros, hogy megölje. Aztán újra burok pattanásig, és így tovább." Jó Péter nem dobálja el a hasznavehetetlennek ítélt

próbálkozások, kapcsolatok eredményeit, ő - az ösztönösebb építkezéséből következően - beépíti magába az életpálya valamennyi eléje vetődő mozzanatát. Ez a fajta építkezés nyugodtabb, alaposabb, "mérnökebb" munka, mint az Emberi színjáték hőiséé.

Jó Péter - Boda Zoltánnal ellentétben - az élettől nem "megőrizett". Rá is nagy visszahúzó erőként hat szüzességének tudata, azonban nem az "impotencia" felől jelentkezve, hanem mint a férfiösztön jogait kereső, a Zoltánénál szélesebb alapu élet első fokozatának, a biológiai beérésnek megvalósítandó tényezője.

"Beavatottsága" után önmagára ismerése pillanatnyi szélcsendjében eddigi mesterének, Barbiánnak kezét elengedve ezért lépdel majd az ősi, a "másik mester" felé. /A mester és tanítvány viszony szintén új motivumként jelentkezik ebben a regényben!/"

Jó Péter úgy vélekedik, hogy "az igazi emberi célok mindig párosak..." A szerelem olyan mint egy birodalom-alapítás.

Két ember összefog, hogy megalapítsa az élet birodalmát... csak a jó szerelem tudja az életet, mint... ideát felmutatni."

Péter szerint tehát lehetséges a páros megváltás. /Ez a probléma új és igen fontos mozzanat az életműben, hiszen Németh László hőseinek - az egy Kertész Ágnes kivételével - nem sikerül az ideát páros megváltással megvalósítaniok./- Ennek a páros harmóniának az a feltétele, hogy két idea-ember találkozzék, a két idea összeolvadjon. Nem szabad belépni a másik fél rossz életébe, előbb meg kell azt "csinálni".

Péter a gyakorlatban is ezt az utat járja. Tusi, illetve annak környezete kedvéért sem mond le ugyan elképzeléseiről, szilárd meggyőződését, eszméjét nem adja fel, még csak meg sem csonkítja; csupán mint "igazi" idea-ember nem sürgeti, nem erőlteti az életet.

Tusit kiragadja a tohonya, céltalan, lehúzó környezetéből, hogy a "kétségeiből feltisztult" szerelem a világ felé fordulhasson és építkezessen. Ezt a - Tusi számára - fájdalmas közjátékot azonban nem keménységgel, hanem szelid emberséggel, kis pihenőkkel, s az ügynek segítő apró kompromisszumokkal oldja meg.

(Barbián Miklóssal) - Az ellenforradalmi Magyarország képviselőjével: való szakitása pedig azt jelenti, hogy nem hajlandó beilleszkedni a "Rend"-be, a korlátok, kötöttségek, szempontok utvesztő gubancába;

lelökve magától önkibontásának következő burkát, felszabadulva indulhatnak neki, hogy megszállják a világ egy darabját.

/Amint látható, a kivonulás gondolata erőteljesen él az Utolsó ki-
sérlet-ben is!/
.

3./ Egy szerepjátzás tragédiája. Kurátor Zsófi.

"Alig néhány hónap telt el az ura halála óta, és Zsófinak már erőltetni kellett az esztét, hogy arra a napra, s ami előtte volt, vissza tudjon emlékezni... Ha olykor mégis rászakadt az emlékezés, kínos érzése támadt, mintha megoldhatatlan feladat elé állították volna... Zsófi... lelkiismeretfurdalást érzett, hogy nem találta meg magában azt a nagy fájdalmat, amelynek az ácsorgó emberek ingerkedő csodálata szólt."

Ezekkel a mondatokkal indítja Németh László a Gyász című regényét /1930-31/, amelyek voltaképpen fel is vázolják a hősnő gondolati anyagának, pszichikai tartalmának erősen egymásnak feszülő ellentmondásait.

Önmaga szebbnek tudott törvényeihez való ragaszkodása; egy feladat, egy szerep vállalása, és rendkívüli következetességu, szomoru vég-eredményhez vezető eljátszása - ez Zsófi története. A feladatvállalás - mint ahogy Boda Zoltán sorsából láttuk, vagy a torzóként maradt Utolsó kísérlet vázlattevéből sejtethetjük, s mint további elemzéseink sok példája is bizonyítja - legtöbb esetben az önépítkezésnek nagy fontosságu feltétele. Kurátor Zsófi történetében azonban fojtogató, a személyiséget eltorzító hatásu lesz.

Különös, megdöbbentő erejű az ő sorsa, mint kétezer éves nő-véréé, Elektráé, aki "egy életet adott egy kötelességért, /egy kötelességért, vagy egy indulatért/, szilárd, mint egy erkölcsi törvény, de a természetünkön tulnőtt erkölcs befelé fordult szögei sebzik..." ³

A világtól való elzárkózásában nemcsak az emberi közösségekből válik ki, de az életből is. A zárt szivü konokság, a kemény dac, s a mérhetetlen büszkeség szorítják bele vállalásába.

A megzápult eszü, egymást bolházó falusiak fekete ruhás tragédia-kórusa és Kiszelné - a "kegyetlen földöntuli hatalom" -/: a törvénybe merevedő szokás erejével. E "törvény" szerint csak a gyász-év leteltéig határoznák meg Zsófi magatartásformáját, a halottörzés ősi szertartásában, mégis: minden mozdulatát, minden rezdülését, minden gondolatát közvetlenül a lakó, s rajta keresztül a leselkedő, hireket váró, mérges fullánku dögkeselyük irányítják, akiknek vigasztalása csak arra való, hogy "kicsalják a szivét a rejtek-helyéből, s ha elárulja magát leköpködjék."

Szerepében egyre mélyebbre csuszva, Zsófi eleve megadja magát. /Hagyta, hogy a huga megszállja a konyhát, kivegye kezéből a háztartást, Kiszelné a betegszobát, az ápolást, neki nincs más dolga, minthogy... üljön az ágy végében, nézze a gyereket és féltse."/ Vállalása, s felvetett fejü büszkesége szellemében a másokra irányított - de végül is önmagát sujtó - bosszuja érdekében meg kell adnia magát.

Keserüségét mesterségesen is fokozza, mind mélyebbre furva magát szenvedésébe, gyűjti és raktározza a sérelmeket, hogy az alkalmas pillanatban gyötrőit ellenfordithassa.

Pedig Zsófi élni akart! "Élni a tavaszba, izmait tornáztatni, s megengedni, hogy szivébe is viisszaszaladjon a viisszanyert egészség." A mult idézésének elbódító játékában is "hirtelen arra gondol, milyen jó, hogy ő él, jó hallani a vére suhogását."

Az életet azonban nem vállalja. Számára csak a kéjes fájdalom marad. Dölyfös büszkeségébe burkolózva nem hajlandó a magára szorított, az erkölcsösség látszatát mutató tartásán változtatni, a hamissá lett gyásztudat lassan-lassan megmérgezi fiatal lelkét, eltorzítja értékitéletét. /Németh László 1939-ben irt Bethlen Kata című drámájának népballadás karakterű nőalakja esetében a vallási fanatizmus az a - nála őszintén átélt - szerep, améyhez való ragaszkodásában, vagy az attól való eltávolodásában eredendő céljához tudja mérni magát. Az "ő kemény fiataltsága a vallásban akar dölyfösködni."/

"Ha egyszer kihúzták a szőlő mellől a karót - érvel Zsófi -, akkor vége." - Így kapkod most már a megbicsaklott tudat az önsorvasztás

szükségességének minden vélt bizonyítéka után!

Három év után rádöbben, hogy szerepjátszásával semmit sem ért el, jobb lett volna, ha ő is "rosszalkodik". Csakhogy már végérvényesen befalazta magát! Időnként ugyan fellázad, de sohasem az igazi célpont ellen: döntő vereséget már nem mérhet ellenfeleire. Ez az ön maga bilincseibe vert ember már csak a nagy fájdalomokban tud az életbe kapaszkodni, de a szenvedély elapadásával újra idegen számára minden - s minthogy Sanyika a jókedvű világhoz tartozik -, tulajdon gyermeke is. Az iránta mutatott tulhajtott gondoskodás és a férjet gyászoló képmutatás egy töről fakad: önmagához, sorsához való képtelen ragaszkodásából. "Álomtalan álmot" adó őszinteséggel érzi, hogy a végső megsemmisülésben oldódna csak fel az okatlan lelkiismeretfurdalás és a kétségbeesésbe omlott gőg iszonyu szorítása. Sanyika halálakor viszont, a mély zsibbadást néha átjáró eszmélések idején retteg a haláltól!

Kisfia temetésén szemeiben már "...hideg dac" lobog, "gyűlölet, elutasítás, keserűség." Ugy megy a koporsó mögött, "mint egy lábra kelt szobor." S az egész menet bámulja "kemény természetét." S ezt az emberek felé mutatott keménység-álarcot már retteg levetni. Mikor azután Imrus a Mariért próbál közbenjárni nála, életösztöne végleg megbénul, mert rádöbben, hogy a világ többé már nem tekinti őt élő-érző, más életre vágyakozó asszonymnak. És a "sokfelé, sok uton siető ember közt ő az egyetlen, aki mindig egy felé siet..." Végtelen nagy nyugalom szállja meg, embergyűlöletében haláláig őrzi a gyászt, s "kővé váltan a halott gyereket".

Pedig "...mindenki látta őt valaha rózsaszín ruhában, violával a melle fölött, zománcos zsoltárral a kezében, amint a templomba igyekezett..."

Sötét tragédia a Zsófié! Hűsége magához, vállalt szerepéhez: önpusztító szenvedély. Ennek az önmegettartásnak, ennek a következtességnek torz, embertelen tartalma van. Zsófi rossz irányban vágott meredek medret sorsa széles lapályába, s míg Boda Zoltán egy "modern szent" életutját járta meg, - Kurátor Zsófi szörnyeteggé merevedett!

4./ A "belátás, s az önfeláldozó szeretet hőse".

A Papucshős című dráma /1938/ gazdag gondolatanyagu folytatás, egyszersmind nyitány is Németh László alkotásainak sorában. Folytatásában "ellenpélda", amennyiben az idea-embernek egy különös, önmagához nem ragaszkodó típusát rajzolja meg az író, előzmény viszont a dráma nemegy későbbi műve általános érvényű erkölcsi problematikájának vonatkozásában.

Az expozícióban kitűnő jellemzését adja az író hősenek. "Kissé félszegen benyit, s körülnéz... Sebő megfakult;... haja az elszórt összes szálaktól nem ezüstös, csak szinevesztett, ruhája, s a kezében feledt kalap gyűrött, a hangja kissé bágyadt, arca előtt a szomoru, magába süppedt emberek diffuz homályossága."

A nagyreményű tudósjelölt szármalmas robotember, felesége rabszolgája lett.

Miért? Hogyan? Milyen ember ez a Holly Sebestyén? - Tán egy csont-talan puhány?"

Az kétségtelen, hogy szinte minden tettéből valami baj származik, "inkább elbliccel mindent, aminek cselekedet színe van". Igaz az is, hogy viszolyog a huzavonáktól, a szemrehányástól, a lázadástól. - Gyáva lenne hát? Nem! Akármilyen fantasztikusnak tűnik is, tény: Holly valóban sajnálja a feleségét, részvétet és mélységes felelősséget érez iránta.

Valóságérzéke, amellyel végtelenül megalázó helyzetét, áldozatvállalásának súlyát érzékeli, - ép. /"Van egy minimuma az emberi méltóságnak, anélkül senki sem élhet... én sem." - mondja egyhelyütt./ Nagyon is jól látja tehát, hogy mákszemnyi önérzetét, minimális tartását is kiárusítja, hogy élete - Viola szavaival élve - "nyilvános rohadás". Holly, bár nagyon szenved, voltaképpen védi ezt az életformát, s mindenekelőtt Lonkát. Bizonyítja, hogy felesége magatartása alapján véve oly módon természetes, hogy az egy sebesült lélek megnyilvánulása. /A csakis saját természete szerint élhető ember Boda Zoltán-féle értékelése tehát Holly ítélkezésének gondolatmenetében visszatér! / Így hát nem a beszámíthatóság szokásos mértéke szerint kell megítélni őt. Vele szemben sokkal több és súlyosabb áldozat, messzemenő könyörület

a kötelesség. /Az Irgalom Kertész Ágnese fejlődésének csúcán az egész emberiség iránt érzi ezt a részvétet, ám ő a megismerés szenvedését beépíti megnövekvő embersége lelki tartalmába; ezzel a fájdalom élet is tompítva, önmagát is gazdagítva./

A második felvonás egyik jelenete kitűnően nyomatékosítja Holly képtelen okoskodását. Az éppen régésztudós mivoltában porig alázott Sebő felcsapó indulatainak hatására Lonka eljátssza jól bevált komédiáinak egyikét: ismételten felajánlja a válást, Holly számára a szabadulást. Csak azért teszi ezt, hogy Sebő ismét visszakönyöröghesse magát rabszolgának, és Lonka megvetése még erősebben kösse feleségéhez.

Sebő gondolatmenete ebben a szituációban a következő. Ha magára hagyám, nem lenne biztonságban, önmagát marcangolná, mert nem lennék ott én, akit maga helyett gyötörhet, akin zsarnoki hajlamait kiélhetné. S ha ebben az önmaga ellen forduló keserűségben valami baja esnék, én lennék a gyilkosa!

Becstelennek, embertelennek tartja tehát a szakítást. Holott éppen ez a fajta értelmetlen önfeláldozás az antihumánus!

Holly már sokszorosan rászorgált volna arra, hogy a felelőtlenség erejéből is merithessen. Azonban a beleiben, zsigereiben ülő, az "apró szorongásokon" felnövő "bestia" hatóképtelenné teszi az ész kontrollját a mardosó büntudattal szemben. Sorsa így "az ős emberi, vagy ha úgy tetszik, hát isteni méltánytalanság". A nemesség, jószág, értékeség, a fegyelem, a lelkiismeret, az önfeláldozó hűség veresége a nemtelen önző, zsarnokival az alacsonyabbrendűvel szemben. Mindez azért történhet így, mert Holly Sebestyén nem tisztelte magán az "Isten képét". /Az emberi értékek hierarchiája Németh László-féle gondolatának első szemléletes megfogalmazása ez! Ugyanakkor érdekes megfigyelni azt az erőteljes rokonszenvet, amit Németh László hőse, a papucshős iránt táplál, s ami elemzésünkől - holott ez egy más oldalról ugyancsak az író gondolataira támaszkodik - nem derült ki egyértelműen. Németh László ítéletében e dráma vonatkozásában - még a személyiség nyilvánvaló eltorzulása ellenére is - közel azonos sullyal szerepel a kapcsolatok komolyan vételének "érdeme"

- itt az emberi gonosztságot szelid irgalommal néző lelki tartalom - és az önmagát "megcsináló" idea-ember magával és másokkal szembeni kötelessége./

"Hivatás, szabadság, férfimagány" - így összegezi Sebő élete hármas ideáját. Hisz nagy tehetségű ember, képességeit, lehetőségeit jól ismerő figura ő. Eltorzult, beteges felelősségtudata azonban másodrendűvé degradálja eszméit. /Ideái helyett már "csak a nyers, anyagi dolgokat tudja meggyőző erővel kívánni"./ A hamisan értelmezett emberszeretetet önmagától fosztotta meg Hollyt, gátat emelt az alkotásban kibontakozó ember elé. Az ideáktól elfordulás pedig kárhozatra vetette az idea-embert. Nem volt képes az alkotók törvénye szerint élni, ~~amely~~^{amely} törvényt pedig általános érvénnyel ő maga fogalmazta meg, még a dráma elején. "A nagy alkotáshoz - mondotta - nem is annyira nagy önfeláldozás kell - hisz az gyönyörűség -, hanem önzés, elszánt, kérlelhetetlen önzés... Nem szabad más igényt ismernünk, csak a művet, a mi művünket, - azt kell táplálni mint egy falánk, nehezen hizó gyereket... az alkotás bálványimádás!"

*

A "mű" az "alkotás", az "önfeláldozás" - részben más jellegű morális tényezőkkel összefüggésben - központi szerepet kap Németh László több művében is.

A következő fejezetben a "kérlelhetetlen önzés" és az alkotás viszonyát vizsgáljuk meg a "nagy-emberség" problematikájával kapcsolatban, a "Papucshős" mintegy ellenpéldájának segítségével.

5./ Sárkány Béla szörnyetagsége.

Igen izgalmas vitadráma a Szörnyeteg. /1953/ Az író embereszményéhez és szívéhez is oly közel álló figura vár itt ítélkezésre. Két problémára keres megoldást e művében Németh László. Milyen arányban lehetséges - ha egyáltalán lehetséges - a nagy formátumu idea-embernek egészséges egyensúlyba hoznia a vállalt feladat megoldásához

feltétlenül szükséges önzést, határozottságot, keménységet, és az okos, átgondolt - Jó Péter Tusi "megmentésével" kapcsolatos lépéséhez hasonló -, pszichikai rétegeket megmozgató, halk szavú, derűs emberséget.

A másik kérdés az, hogy vajon az értetlen környezet és a törpe korbozótjából lehetséges-e az engedményadás nélküli felemelkedés.

Sárkány Béla fő ideája első pillantásra megegyezni látszik az eddig tanulmányozott figurákéival: a tehetség, a lehetőség kibontakoztatásának problémájával. Lényeges különbség viszont az, hogy Sárkány megtoldja ezt a mindenáron való maximalitás igényével. "Barátság, szerelem, igazság, boldogság, férjség, apaság, hazaszeretet" -, s mindezt "a dolog természetéből folyó ősi szent törvények szerint" csinálni; ez a totális élet Sárkány-féle ideájának sarkköve, lényege. Részint tehát önmagunk "megcsinálása", részint pedig az emberi kapcsolatok komolyan vétele.

Emberideáljait azok jelentik, akik repülni tudnak vele, akik megpróbálják "hozzá igazítani a pulzusukat". /A páros megváltás Jó Péter-i elképzelése ez, azonban vágyakozásában tulhajtott, követeléseiben könyörtelen./ Sárkány egy roppant erős "csatárláncot" szeretne kikovácsolni, melynek tengelyében ő maga áll. /Tervei közt szerepel a "világtörténet", a "magyar élet reális lehetőségeinek meghirdetése". - Milyen kedves gondolatai ezek Németh Lászlónak is!/

Két kérdésre próbálunk választ adni a következőkben. Az egyik: milyen is valójában ez a híres professzor a társkeresésben, szerelmében, az emberi kapcsolatokban, tehát a mindennapi életben. A másik - az előbbivel szorosan összefüggő - kérdés: miért üzetik félbemaradt emberként vissza ez az egyébként rokonszenvesnek tűnő hős a "barlangjába"? Azért-e csupán, mert - mint ahogy a rettenetes erejű Sámson mondja önmagát magyarázva - : "aludni szeret barlangjában a sárkány

ha sárkány dolgokra nincsen alkalom"?

/Sámson sárkány-hasonlata és az ezzel egyező név ebben a drámában nyilván tudatos kapcsolatteremtést jelent a két figura között, amely többek között abban is megnyilvánul, hogy Németh László mindkettőjük szörnyetegségében megvédi a "hős"-t./⁴

Nézzük meg először ez utóbbi lehetőséget.

"Voltaképp nem ő a beteg" - szűrődnek ki az előadóteremből Sárkány szavai rögtön a dráma elején. "Korunk egyik betegsége: az emberi kapcsolatok sorvadása... ettől azok szenvednek a legjobban, akikben nem sorvadtak el ezek a karok... Akikben megvan a természetes igény a barátságra, szerelemre. De nincs, aki elviselje" - adja vissza a professzor gondolatmenetét Amál. "S amikor a tehetségek... Őrülteknek látszanak, voltaképp a kor űrült" - mondja Sárkány egy más helyen. Ő tehát egyértelműen a kort teszi felelőssé az emberi kapcsolatok sorvadásáért, tehát önépítkezésének elakadásáért is.

Tény, hogy a nagy embereknek "nem mindig és nem mindenhol" volt ez a sorsuk. Az sem vitatható, hogy a Horthy-korszak egyáltalán nem kedvezett a nagyság pozitív irányu kibontakozásának. Egybevág a Papucshős gondolatszálaival az egyikével az is, hogy az emberiség egyik, az életről csak "gagyogó faja" az életet komolyan vevő másikat "mint valami diszért-cicoma-tollért -, gyötri, megkopasztja..." Hisz Sárkány Béla az emberi űrülség különböző megnyilvánulásaival van körülvéve. Megtestesítőikben közös, "hogy gyengék, üresek, viszi őket a szél." Hiányzik belőlük "a szürke élet felragyogtatásához" szükséges erő. /Az emberi űrülség leggazdagabb tárháza egyébként az Égető Eszter-ben található meg./

Sárkány okfeltárásai közül ezek szerint csupán az ő egészséges-ségét hangsúlyozó félmondatát kérdőjelezzük meg. Maga mondja előadásában, hogy "a kor magára hagyja nagy embereit. S a tétlen erő, mint valami hormon nekimegy az agynak." Nos, az ő hosszú éveken át parlagon hagyott, csak a személyes érintkezés "tövisait" termelő képességeinek hirtelen nyit teret az "életreményre lobbanás". Ennek következtében lesz "borzasztó", s ilyenkor "óra vigyázni kell". Vajon miért? Elsősorban azért, mert a kapcsolatok komolyan vétele nála már szenvedélyességet jelent. Sárkány ezen a területen keres kárpótlást a sok kiábrándító élményéért. Attól, aki iránt életreményre lobban, elvárja, hogy "létezéshez" segítse. Ez az elvárása azonban a "könyörtelen önzést" jelenti. A hitét visszaadó embert azonnal az áldozati oltárra helyezi. Az ideákéra!

Boronkai pontosan jellemzi ezt az emberséges köntösben jelentkező vad szenvedélyességet. "Ahogy ő élni akar,... nem emberekre szabott dolog... az emberségnek ebben a könyörtelen erőltetésében... van valami embertelen, vad egyoldalúság" - mondja.

Sárkányban szikrája sincs a kételynek - önmaga felől. Olyan biztosan kemény, olyan makacsul céltudatos, olyannyira csak az Ügy-re koncentrál, hogy végül saját tulhajtásaiba bukik bele. Teljességgel hiányzik belőle "a szivbátorító hibáknak... az emberies mérséklete." Sárkány egy súlyos sziklatömb, mozdítani nehéz, árnyékában élni életveszélyes. A kapcsolatokat csak axiómákba foglaló rövidlátás, az emberi természeteket belülről átélni nem tudás csődbe juttatják a szép ideákat. Eszközei, melyekkel a környezetén való tartós és belső konfliktusoktól mentes felülemelkedését kívánná megvalósítani, nem vezethetnek célhoz, sőt, kísérlete után eredeti kiindulási pontjánál is mélyebbre csuszlik vissza.⁵

Sárkány árnyékából Amál, a vegyészlány menekül el. Benne is bujkál az önépítkezés vágya, az új világok fürkészésének igénye. Többet akar tudni a világról és önmagáról.

Az apja halálával félbemaradt önmagát szeretné kiteljesíteni Sárkány feleségeként, ezért lesz önként "bolygójavá". Amál életutja is vállalkozás, és ebben a drámában ő a reálisabb megtestesítője a kiteljesedni vágyó Németh László-i embereszménynek. Tűrési foka még a lehetőségeken inneni - apja rászakadó pedagógus-heve nyomán volt már iskolája e vonatkozásban -, az emberi sorsokba helyezkedve belülről képes ítélkezni, másokat a maga számára megvilágítani.

S mikor látja hibás lépésének következményeit, természetes ösztöneit követve azonnal megszökik az áldozati oltárról, s Károlyházi mellett, más uton próbálja életprogramját megvalósítani. Éppen rajta, egy másik idea-emberen mérhető le Sárkány szörnyetagsége!

Amint már említettük is, Németh László Sárkány szörnyetagságában megvédi a "hős"-t, egyértelműen felmenti alakját. Mi ezt nem tehetjük! Hiszen Sárkány terveinek kudarcáért nemcsak és nem elsősorban a korszellem marasztalható el.

Mert - hogy éppen a szerzőt magát idézzük - "nemigen sivárodhat úgy egy kor, életkör, hogy az ember a megfelelő módon magát, s másokat éltető szerepet ne alakíthasson benne." /A "vallásos" nevelésről./

6./ "Diana" iszonya: egy nemes lélek eltorzulása.

A következő néhány oldalon Németh László egyik remekének, az Iszony című regényének /1942-47/ számunkra nagy fontosságú konfliktusrendszert vizsgáljuk meg, különös tekintettel a dolgozatunk eddigi részében elemzett művekkel való rokon problémavilágra.

Az Iszony hősnőjének, Kárász Nellinek pokoljárásában bizonyos legkülönösebb alakját mintázta meg Németh László. Az öntörvényűségnek, az emberi autonómia kegyetlenül önző védelmének feszítő ellentmondások közt hányódó és folytonosan megtisztulásra vágyó szobra ő. Egyrésztől nosztalgiával, "valami édes, könnyű felszabadulással" gondol "az emberi törvények szerint" élőkre, titokban annyira csodálja "a férfire vihogó, magukat hányó" fruskákat. Néha kényszerrel szeretne magán tudni, mely az elzárkózásra készítő kemény dacot legyűrné, hogy a benne pislákoló, hétköznapi természet, egyszerű emberi, ám eredendő természetének erőivel elfojtott érzései szerint cselekedhetne.

Talán ha fokozatosan és őszinte emberségtől segítve esne át a rettegett első testi kapcsolaton! Hisz mikor már lelki törés nélkül /!/ tul volt rajta, megkönnyebbedést érzett, s mulatva gondolt arra, hogy ő is be van avatva a "normális emberek" titkába. "Ekkor még én is azon voltam - mondja -, hogy arra, amit Sanyi ="házasélet"=-nek nevez, ráidomitsam magam."

Kétségekkel ugyan, de gyermeke megszületésétől is énje és a világ kapcsolatának helyreállítását reméli. /"Vajon visszavisz-e... az emberiségbe? - kérdezi önmagától./

Ugyanakkor viszont legzaklatottabb érzései közt is "egy hideg tiszta szellem" vigyáz rá. /Bethlen Kata esetében ez a vigyázó hidegség a "régi goromba prédikátorok", meg a Bethlen-ősök benne szállást bérelt szelleme./

Házassága második évében a zsiros falutól való csömör pár perces idilljében, Imréék látogatásakor szökik fel benne ismét - és utoljára - a két "nemes lelkű" ember a hétköznapi posványtól éppen a lélek tartalmában különböző, de az "abnormálistól" már megőrzött

életének lehetősége. Ez az elképzelt idill azonban már megfoghatatlan remény csupán, amely éppen hogy "összeállt, képet, formát kapott" - máris elenyészett.

Életének ezen a pontján Nelli már elvesztette azt a halkán biztató belső tényezőt, lelki igényt, amely eddig, ha csak alkalmasként is, de valamilyen kapcsolat irányába meg-megmozdította őt. Passzivitása és egyre inkább megmerevedő tartása következtében elzáródnak azok a lehetőségek, amelyek a világhoz való közeledését lehetővé tennék. Nem képes a "normába" simulni - hisz ez a lényege. Különb, másfajta emberségét, az emberek közötti kivételességét még érzelmi hazugságok árán is hangsúlyozza, vereségeit, melyek a mindennapi konfliktusokban érik, képtelen elviselni, mert ez kikezdené legfőbb erősségét: keménységét. "...Pontosan tudtam, hogy gonosz és ostoba vagyok" - emlékezik vissza. "De élvezetet is találtam benne, hogy az lehetek"... "A rossz házasságban az a legrosszabb: gyalázatosra is tesz".

A "gonoszság", s a "gyalázatosra is tesz" is egyfajta önvédelmi eszközt jelent számára a lelepleződés, a beléje látás ellen, és mind gyakoribb megjelenésük következtében fokozatosan torzulnak el Kárász Nelli valóban szép és nemes tulajdonságai.

A magára erőszakolt kapcsolatok is lassan-lassan egészen elsorvadnak. Zsuzsika is idegen számára, mert ahhoz a másik világhoz húz. /Kurátor Zsófi érzelmi állapota ez!/ Iszonya fokról-fokra nő, majd dühös gyűlöletbe csap át a megkönnyebbedésnek alantas lehetőségeiért.

Elrémülve látja, hogy "...a durvaság, az esztelen beszéd, nemcsak a vádolás, de még a ráfogás is könnyebbség, igen: majdnem hogy élvezet lehet..." A megkóstolt iszony-megvallásban egyre mohóbb lesz. Magyarázatként így beszél e folyamatról: "...fől akartam idézni valamit; - kihívni azt, ami mindennek véget vet, hogy ez az egész szörnyű burok elpattanjon, s az a fuldokló angyal, aki a lelkemet belülről tépte, végre levegőre jusson."

A szörnyű burok Sanyi megölésében pattan szét!

Nelli a gyilkosságot olyan természetesnek veszi, mint "ahogy a kő leesik, vagy ahogy a soká hajlitott ág egy percben visszarug". Nem büntudatot érez, hanem dacot. "Haragot a világ ellen", amely élni lökte

"s aztán ezt csinálta" vele. /Sorsa meg nem választhatóságát és életének a világból való kivetettségét Égető Eszter is hangsúlyozza, ő azonban a másokért élés feladatvállalásában meg tud békélni magára hagyatottságával./

Nelli élete jelentős szakaszának rövid áttekintése után vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a "nagyság nyersanyagának" eltorzulása, az erények "daganatszerű elfajulása" mennyiben törvényszerű az ő esetében? Vajon másithatatlanul az ösztönök rabja-e ő, avagy a számvetés tudati elemei is szerepet kapnak sorsa alakításában?

Nos, Kárász Nelli kísérletet tesz egy másfajta élet élésére is: eljut a feladatvállalás szükségességének felismeréséig.

A haldokló anyósa mellett töltött éjszakán először jut eszébe, hogy anyja elkoptatott mondata, mivel az emberek küzdelmét fejezi ki -, jelenthet is valamit. "Mindenki abban álljon helyt, amibe a Jóisten helyezte" - idézi anyja szavait. ⁶ "Mi haszna - füzi tovább gondolatait Kárász Nelli -, ha az egész élet azzal telik el, hogy a sorsunkkal harcolunk? Az ember zugolódik, megszökik, új sorsot akar teremteni. S hova jut?"

A Boda Zoltánok, Égető Eszterek életet mérő gondolatai ezek, a saját sors vállalásának a "feladat" teljesítésének szükségességéről. Nellit éppen ez az elszánt maga-meg^{ny}gatás, sorsa vállalásának elhatározása marasztja a szökés után Sanyi mellett. Az önuralmat, a dolgok végigcsinálását fogadalomnak tekinti: Sanyi örültsége, a gazdaság romjainak széthullása, megcsalattatása, megalázottsága ellenére is mártírként menti "cél, hit, dicsőség nélkül a menthetlent."

Feladatát mégsem képes teljesíteni. Ugyanis ez a heroizmus, ez a nekilendülés, az ő szentsége magára kényszerített vezeklés csupán. Természetétől, alkatától merőben idegen a szent szerepének tartós vállalása és a magára erőltetett feladat végigcsinálása: a benne fuldokló angyal a tökéletes szabadság felé hajszolja. /Bethlen Kata sem tudja ahhoz a világhoz szabni magát "amelybe Isten eltökélt szándéka belehelyezte."/ A tudatos feladatvállalással idő-

legesen megfékezett indulatok pusztító erővel lökik félre a torlaszokat, s Nelli a nagy áru szabadulásban újra visszazökken eredeti önmagába.

Derítsük fel ezután hősnőnk eddigi életútja okainak láncolatát. Nézzük meg, miért is sodródott bele ebbe a tragikusan végződő kapcsolatba, s miért nem tudta vállalni ezt a sorsot?

Mivel Nelli magatartásának leginkább meghatározó tényezője - bár házasságba sodródásának nem döntő oka -: autonómiája védelmének kérdésével kell kezdenünk a vizsgálódást..

Nelli számára Huszárpusztá jelentette a védelmet, itt könnyű volt eredeti énjét fedeznie, hiszen itteni kapcsolataiba beleszületett, és lényeges változások nem zavarták ezt a viszonylagos harmóniát. Apja halála után viszont csak oly módon látszott biztosíthatónak a változatlanság lényegében való megmaradása, ha Sanyi átveszi a birtokot; tehát: ha hozzámegy feleségül.

Egy másik, már nyomósabb oka házasságának a nála még az észet is megbénító gyengesége. Csak néhány mondatot idézünk ezzel kapcsolatban. "Csak ezt a föllobbanást el ne hagyjam aludni... Ha ennek... elfogy az olaja, örökre végem van" - olvashatjuk. "... be vagyok zárva ebbe az uj, szokatlan bénaságba" - mondja egy más helyen. Máskor meg így beszél: "... erre nem maradt erőm...", vagy: "... nem volt erőm megkérdezni..."

Nellit nem meggyőzték, hanem megtörték a tények, megroppant, "pontosan úgy, ahogy egy betört ló".

Hullámzó érzelmi állapotában és döntésében jelentős szerepet játszik a félelem is. Megriad a magánytól, az ijesztő holnapoktól, a megdohosodástól, az élve elsorvadástól. /A Gyász hősnőjénél tehát "dinamikusabb" jellem Kárász Nelli. Éppen ezért a "változhatatlan" emberi helyzeten belül mi több folyamatosságot, lényegesebb tényezőként szereplő belső mozgást látunk, mint amennyit Sőtér István jelez az Iszony-ról irt elemzésében./⁷

Apja halála és kudarcba fuló kitörési kísérlete után Nelli úgy gondolja, hogy "mégiscsak jó volt ez a Sanyi... Ha ő ránk mosolyog, a két lábrakelt koporsó leválik rólunk." /Pár perccel később viszont

már rémülten gondol arra, mi lesz belőle Sanyival . A "hadakozó iszony" és az "anyagi részvét" ellentétes érzései együtt küszködnek benne még Zsuzsika születése után is./

Környezete és társadalmi determináltsága is fokról-fokra Sanyi karjaiba terelik. Az anyja "gondoskodása", a cenci párkák leveleiből előbukkanó sortöredékek, Terus leplezetlen cinkossága, a bérlet-ügy mind-mind valamiféle kényszer jelentenek Nelli számára.

S a halottak! Élete mind mélyebb és mélyebb szakadékaiba a halálesetek végzete vonja. Apja halála után a házasság, apósáéval a faluba költözés következik, Szeréna néni halála a "tökéletes magányosság" álmát tépi szét, anyósáé pedig férjéhez veri vissza. Vállalható sorsát élő emberek tartották kezeikben, haláluk a Nellit kényszerítő erőket növeli, hogy azután "mint a sirba betolt koporsó" tehetetlenül csusszon végzete felé.

"Az ember ne azt nézze, hogy az emberek mit tartanak normálisnak, hanem hogy ő maga hogyan maradhat meg önmagának... Most csakugyan az üdvösségről van szó". Nelinek ebben a Szeréna nénihez intézett vallomásában /az Emberi színjáték-ból a már vizsgált alakokon át/ ismét eljutottunk központi gondolatunkhoz, Nelli jellemének titkához; a már említett autonómiavédéshez, az önmegtartás és üdvösségharc problematikájához.

Röviden válaszolva második kérdésünkre: ezért nem vállalja Nelli a sorsát, ezért lehet Sanyi csak fal, melyet a ráomlás halálos veszélye miatt ki kell döntenie! /A Bethlen Kata fő gondolata is az emberi öntörvényűség védelme. A hősnő fiatalságáról szólva a darab elején azt mondja, hogy "inkább legyen halottak háza, mint hogy a világ bemocskolja". Az ő élete is üdvösségharc. Haller László halálos ágyánál a szörnyű átok beteljesedésére gondolva bukik ki belőle további sorsuk magyarázata: "Egy nálunk erősebb kívánja, hogy mi az egymás üdvösségét tovább ne rothasszuk"./

Nelli önmaga védelmének egy, az emberi értékeket reálisan tükröző megnyilvánulása a messzeségbe huzódás, a lélekben való eltávolodás a közönségességtől, a "nyálás, émelygős kelepce"-től, Sanyitól s a rá leginkább jellemző "kérkedés"-től, "pletykázás"-től, "kedélyesség"-től,

"önteltség"-től, "parádés érzelmek"-től, "lelki kényelmesség"-től, majd később a Takaró porta és környéke világától. /Már kapcsolatuk kezdetén hatni kezd Nelliben ez az ösztön. Egy idő után Sanyit már "egész kedvesnek" találta volna, "csak maradt volna örökre Óvárott, vagy másutt, de mindig egy levélnyi távolságra." Egy más szituációban annak örvendezik, hogy a "három emberben annyi elfogódottság volt, hogy egyszerre fölébük" kerekedhetett.

"Mintha nem is a kályhamester fűzmintás cserepeinek vetném a hátamat, hanem valami szirtnek fönn, a szélfuvott hegyekben, lábam alatt egy lányomnyi párkány, és arról hallgatom hátrafont karral a felhők társalgását" - idézhetjük egy harmadik érzés-megfogalmazását. Vagy: "...Éreztem, hogy a visszautasítás miatt most felsőbbrendű teremtésnek tart; s jólesett ebből a magasságból nevetni a fenevadra"./

Szoborszerűségében tehát Nelli egy "magasabb", vagy távolibb világba vágyakozó, ahová sem Sanyi, sem a vidéki kompánia nem tud felkapaszkodni. Ám ez az egyszerre lelki és testi elszigetelődés-érzés csak a ritka és időleges "győzelmek" pillanatában adatik meg neki, s a kétségbeesett indulat a gyilkosságban védi meg a lélek szabadságát.

A férfiérintéstől való iszonyodását is a védekezés motiválja. "A lélekben is meg kell repednie olyankor valaminek" - mondja. „Amíg szűz az ember a maga burkában él; a levegő külön hús réteggel veszi körül, ebbe senkinek sem szabad beletörnie. De akkor egyszerre felreped a burok; az ember lelke is sebet kap, s azon mocskos, idegen, erőszakos indulatok nyomulnak be." /Kertész Ágnes vonatkozásában még pontosabban munkálja majd ki ezt a motívumot Németh László./ Kislánya születésével még csak megerősödik különbözőségének, másfajtaságának eddig is élő tudata. "Semmi rendkívülit" nem érez, szerinte a másállapot őt nem változtatta meg úgy, "mint más asszonyt". A szüzesség burkának felrepedése után pedig Zsuzsika lesz az a kör, amelyben bármikor elrejtőzhet, másoknak viszont alkalmazkodni kell az ő "szertartásaihoz".

Megnyugvás csak a pokoljárása után, a gyilkosság árán szerzett új életében; cenci irgalmasnővérsége idején száll rá. Végre létéhez

szabhatja életterét, végre valóban eljuthat a "megenyhitő távolság"-ba, nem tér és idő távolságába, hanem az emberi dolgoktól valóéba. S innét nyul le szánakozva az esendő emberek körébe, sebeiket gyógyítani, az élet fájdalmát kivülről enyhíteni. Zsuzsika iránt nem azért érez részvétet /szeretetet?/, "mert az ő méhe hordta ki." Hemen, mert ő is "egy darab" rábizott "szegény emberiség".

Találóan jegyzi meg B.Nagy László, hogy a regény utolsó mondata "a kulcs, a feloldójel Nelli sorsa végén, de feloldója a Németh-pálya előző disszonanciáinak, s mottója az elkövetkezőknek."⁸ /Kiemelés tőlem. M.I./

Sárkány professzor szörnyetegségében környezete tiltakozik az eltorzulás ellen. Az Iszony nőalakja a maga-megvédésben, az emberektől való teljes elidegenedésében hajlik - megtisztult önmaga ellenére is - szörnyetegségbe.

Kárász Nelli lelke "nem tudott elegyedni a világgal". Ebben az elegyedni nem tudásban legközelebbi rokona az Irgalom Kertész Ágnese, aki viszont harmonikus életű "szent", igazi példaember. A "sánta emberiség" sorsa /amely a Németh László-i életművön végighuzódó, bizvást mondhatjuk, legfontosabb motivum/ a világjavító próbátétele. Életünkkel nemcsak magunknak tartozunk elszámolni, sugallja az Iszony. Nagy felelősség van rajtunk; a megváltás felelőssége! Ez a gondolat - a két korai eredetű fejlődésregény harmoniót találó hőseinek megrajzolása után - Kárász Nelli történetében bukkan fel ismét, és egy szélsőséges lehetőség bemutatásával a regény egyben a továbblépés szükségességének igenlését is jelzi.

7./ Mester és tanítvány. A Hódiak és a két Bolyai.

Az önkibontakozás és az Iszony központi gondolata: az emberi autonómia védelme kap felerősödött hangot a "Mathiász-panzió" /1940-45/ egyik, tragédiába fuló vonulatában és az egyetemes tudománytörténet két különös alakját megmintázó - két évtizeddel későbbi - drámában: A két Bolyai-ban is.

Az Utolsó kísérlet Jó Péterre, miután Barbián "segítségével" feladatvállalásának útjára felkapaszkodott, idejében elengedte mestere ke-

zét. A Szörnyeteg Amáljának szintén sikerült eloldania magát a nagy Sárkánytól. A Hódiak és Bolyaiak sorsa azonban tragikus fordulatot vesz.

Hódi Barna, ez az elkárhozott idea-ember /aki még államtitkár is volt!/ mint tudós már rég megbukott. E tény felismerésekor választania kell a tisztos középszer és a sikereket nem emberséges eszközökkel másokban hajszoló, korlátolt szemléletű életprogram között. Hódi az utóbbit választja.

"Ő mindig csak a mások életét ölte a maga elgondolása szerint" - mondja róla Lóránt. Gyerekeit csakis úgy szerette, "mint önmagának a darabját." /Bolyai Farkas hasonlóképpen: "...én nagyon megszoktam, hogy ami jövő és bizakodás, azt én kontinuációmba rakjam át - a fiamat hívom így."/

Hódi a maga becsvágyát fiai által akarja kielégíteni, álmait általuk valósítani meg. Ugy kezeli őket, mint "egy monográfiát, amiért irigyelni fogják." /Az öreg Bolyai János fiában azt félti, "amit időben, gondban" beleölt./

Lóránt lelkében az apai kényszer már fiatal korában maradandó torzulásokat okozott. /"A szája körül van egy ...kétségbeesett vonás" - amit apja persze az eltökéltség jelének hisz./ Félszeg, ügyetlenül tolaikodó, minden megnyilatkozásában cinizmus, vagy keserűség bujkál. Csupa panasz, csupa vádaskodás, kétségbeesett bizonytalanság. Apja épp azt nyomorította el benne, amiből a személyiség kibontakozhat; az ösztönös, majd egyre tudatosabbá váló önálló világ-megismerést, a szabad választáson alapuló önkibontakozás lehetőségét. Maradt benne valahol bent "a serdülő alaktalan érzékenységből": az erkölcsiség nem tud benne megnyugodni. Lóránt tipikusan az a felnőtt, aki "nem tudta magát megcsinálni". Teljességgel hiányzik belőle ugyanakkor a védekezés ellenmérge.

Hannával való találkozása ezért lesz végzetes. A csók leoldhatná róla a hazugság páncélját, őt - Boda Zoltánnal ellentétben - valóban megválthatná az ölelés. A panaszra süket és a férfit csak bábuként kezelő női okoskodás azonban felrobbantja a belsőjébe préselt boldogtalanságot; Lóránt öngyilkos lesz.

Az alapvető szituáció - az egyszerre apai-gyermeki és mester-tanítvány kapcsolat -, mint látjuk, hasonlatos a két drámában. A jellemek finomabb árnyaltsága és a Bolyaiak históriájának gazdagabb problémavilága mégis szükségessé teszi, hogy kissé elidőzzünk A két Bolyai gondolatainál.

A dráma tényleges főhősének, Jánosnak, az igazság megkeresésének első fázisában meg kell küzdenie apja nyomasztó terhével is. A "nagy küldetés" tudatában él, az élet minden más dolgát csakis ebből az aspektusból szemléli. Nagy szívóssággal és következetességgel védi személyiségének autonómiáját, felismerve, hogy ez önkibomlásának alapvető feltételét jelenti. /"Egy felnőtt embernek vannak körei, melyekbe nem tür beletaposást" - hangoztatja./ Ezzel a törekvésével párhuzamosan kell megmutatnia a nagy Gaussnak, "mi az - amit ő érez, s félni kénytelen."

Apjában nemcsak annak haláláig tartó gyámkodási kísérlete és az ő zseniális felfedezésének csak félig-meddig való tudomásul vétele riasztja, hanem a hivatás, a tudósi kötelességtudat lényegesen másfajta felfogása is elválasztja őket.⁹

Bolyai Farkas sorsa szomorú, de nem tragikus. Válaszut elé kerül ő is, mint sok más drámabeli "őse" /pl. VII. Gergely, Husz, Misztótfalusi, Galilei stb./, s ő különösebb ellenállás nélkül - meghozza az e fenti drámákban működőkhöz viszonyítva sokkal kisebb erők hatására - megalkuszik a körülményekkel, s ezer képességű elméje terméketlen marad. Ennek következtében lesz szánalmas pojáca /grófnőket szórakoztató házibolond/, érzelemkufár, megrögzött szerepjátszó, a társadalmi kérdések iránt közömbös. Mint tudós és mint ember is csődbe jut.

János minden tekintetben nagyobb, jelentékenyebb egyéniség, az emberi értékek hierarchiájában Farkas fölött "helyezkedik el." A megbékélés helyett a lázadást /még ha ez lázongássá silányul is néha/, az oppozíciót képviseli, és nemcsak egy elkárhozott, tudósi mivoltában elvetélt emberrel harcol, de - közvetve - a társadalmi haladást gátló erőkkel szemben is. Hiszen az "új alapokra rakott matematika" szándéka, függetlenül az elgondolás valóságos értékeitől, minden-

képpen társadalmi kérdések megoldását célozza.

Ebből a lángészből, a nagyra hivatott "hős"-ből a társadalmi helyzet - amelynek progresszív erőivel soha nem keresett kapcsolatot -, de főleg önmaga örültsége miatt mégis meghasonlott, összetört, elméjében zavart ember lesz, mert hiányzik belőle a kellő belátás, a szelidebb emberség hajlandósága.

A reformkor legkiélezettebb szakaszában vagyunk, s ő személyes sérelmét tartja a legfontosabbnak: megbüntetni a "göttingai kolosszust" s az "Öreget", akit végeredményben kudarcra egyetlen okának tart.

A két ember közötti pozitív jellegű kapcsolatok közül egyetlenegy marad meg csupán; a két szellem egymásra utaltsága, "melyet az indulatok tüze, sava sem birt szétrombolni." Az emberi örültségen végül is a tudomány becsülete vet át pallót, ez kerekedik felül Farkasban az apai és pedagógusi szerepben való vélt és valódi megaláztatáson és "kontinuációja" széthullása miatti keserű fájdalmán. Az "ismert érték feletti felelősség" küldeti el vele Jánosnak - persze "fiam" és "köszöntelek" nélkül" - a lipcsei pályázat tervét és az utbaigazító cédulákat.

Németh László a "hős"-ben /Jánost minden örültsége ellenére is ebbe a kategóriába kell sorolnunk/ s a "szörnyeteg"-ben a két embert mutatja fel, az egyediben az általánost, és ismételten hangsúlyozza az emberek közti harmóniának azt az igényét, amely az egész emberiség érdekét szolgálja.

Ugy gondoljuk, ezzel a két kapoccsal kötődik leginkább A két Bolyai Németh László életművének más alkotásaihoz.

8./ Az édentereztés kísérletei.

Dolgozatunk elején említettük már, hogy Németh László életében - és több művében is - milyen fontos szerepet játszott a "gyülekezet-teremtő" vallásos ösztön. Az édentereztés kísérlete /egyik legismeretebb "fixa-ideája"/ három művében, - a Mathiász-panzió-ban, az Égető Eszter-ben /1948/ és napjaink társadalmi körülményeibe ágyazottan, a Nagy család-ban /1962/ jelentkezik a legkoncentráltabb formában.

A Mathiászról elnevezett panzió már nevében is "emlékmű". Halk tisztelettel és megbecsüléssel adózik ezzel Ágnes hajdani nagy eszméjének és a még több évtized után is vonzó példakép személyének. Egy nagy család verődött itt össze, a "vér szerinti" helyett egy szellemi közösség. Az itt "sütkérező", legkülönbözőbb koru, foglalkozásu és jellemű emberekben két dolog közös. Valamilyen oknál fogva mindannyian kiszorultak a 30-as, 40-es évek társadalmából, de a közösség utáni vágyuk Ágnes mama köré terelte őket.

A másik azonosság az, hogy önként fogadják el a panzió egyetlen és iratlan törvényét: erősíteni a kohéziót, s a magukban szunnyadó jót - önmagukat - kiválóvá nevelgetni. Az emberteleneknek, az irgalom megtagadóinak nincs helyük ezen a szigeten. Ezért kell Hannának is távoznia innét, s ezért nem találhat itt megnyugvást a hitetlenné vált Hódi Barna sem, aki maga vonja le az általános érvényű Németh László-i igazságot, mely szerint a "mult kötelez. A mult a végzet: s komolysággal akár jó, akár rossz - csak az ő barázdáin mehetünk tovább."

Ágnes mama /"fizikumban megőrzött fiatalság, a külsőségekben: szívesen és korán vállalt öregség"/ tartja össze ezt a kis édent, egyéni "boldogságáról" eleve lemondva, bár egyetlen kézzel fogható győzelme Hódival szemben csak az, hogy Bélust is sikerült megnyernie ebben a vele folytatott csendes "hadakozásban".

Ágnes hisz az eszmében, hisz a célban, hisz az utópiában! A "dolgozokban alvó jövőt", a lehetőségeket ébresztgeti. Amikor a tanárát és mesterét annak volt önmagával szembesíti, fény derül e ragaszkodás alapvető okaira is. "Én folytattam egy álmot, amelyet ketten kezdtünk - mondja Hódi Barnának -, s maga bizonyára nem ok nélkül abbahagyott. Én ezt nem bosszúból tettem, hanem mert igy maradhattam az, ami voltam, s aki maradni akartam."

Látjuk tehát, hogy Gróti Ágnes vállalása a mult barázdáin való, önmagához méltó komolyságu továbblépése az eszméhez, s ami ezzel azonos jelentésű, önmagához való hűségének következménye és eredménye.

Édenalapításában nem a látványosságok, a kiugró sikerek iránti vágy, hanem a hétköznapi emberek szelleme él. "Az ember tegye

a jót - mondja -, s az végigrezeg valahogy az egész emberiségen, át a hü, s hűtleneken."

Ágnes mama szentségének jutalma: az üdvözléstudat boldogsága.

A Mathiász-panzió hősnőjének kísérlete kis hatókörű és saját maga megvalósulásán, "megváltásán" kívül az itt élők sorsában vajmi kevés pozitív irányú változás történik, még Bélus "anarchikus" nekifutása sem biztat sok jóval. Hanna magatartása pedig azt mutatja, hogy Ágnes ereje kevés még e pár ember megváltoztatásához, megjavításához is. Kérdés az is, hogy lehetséges-e a társadalmon kívül /még ha ez a társadalom a kivonulókkal szemben ellenséges is/, attól elszakadva az embereket "kimosdatni" örültségükből, éppen a társadalom - vagy egyetemesebb szempontot figyelembe véve -, az egész emberiség enyhületére.

Részben e kérdéseket is boncolgatva, részben más problémákat is exponálva születik meg az Égető Eszter, melyet a "belőle áradó, életpélda, melegség, gazdaság miatt" Németh László - s talán a „közönség” is - regényei közül a legjobban szeret.

A téma már rég bujkált az íróban, s idővel "mind keservesebb,... világméretű" tapasztalatává vált: "az Éden ott van az ember előtt, látszólag egy hajszál választja el tőle, de épp ez a hajszál az, amit nem léphet át, mert ez az emberi természet..." /Negyven év./

A regény eredeti címe - az emberi természet e sajátos vonását emelve a címlapra - "Örültek" volt. Az emberi örültség - mely sok vonatkozásában hasonlatos a Bolyaiakéhoz - az a terep, amelyen Eszter édentereztető kísérletei folynak: a "belátáshiány, az agyvelők összeférhetetlensége, az esztelenség." "Az ő családtagjai közt nem volt gonosz ember. Rögeszméjük volt, de ambíció nem volt bennük... Örülteknek sem az örültségük miatt látszottak, hanem mert... az alkalmazkodás hiányozott belőlük. Nem, az övéi igazán kivételes emberek voltak; apuka, Méhes, a fiá, még Józsi is, s a távolabbi ismerősök, Hallgató, Gulácsi, Szilágyi, volt bennük valami szép odaadás, óvatosságihiány."

A "kis kör", melyet sugárzásával átmelegíthet, ameddig csak vissza tud emlékezni, mindig nagyon fontos volt Eszternek.

Már nagytatáék lámpája alatt is, aztán a Máté-lányokkal, majd a "lajosfalvi paradicsomban", de Szeghátón, s az "elefánttemetőben" is, és végig a regény kilenc fejezetén.

Megőrizni az állandóságot, a biztonságot! Bárhová veti is a sors, rögtön hozzálát "a pókmunkához, hogy új világát a szivéről eresztett szállal megint behálózza". Neki hely kell, amit kitöltsön, lehetőség, hogy csigaházával egészen összenőjön. Az életet mindig neki kell újra elkezdenie, megszerveznie. Valami igen kemény ösztön: a kohéziós erő deleje munkál benne.

A világhoz való alapvető viszonya eszével egyidős, és lényegesen soha nem is változik meg. Mindig úgy érzi, hogy "...neki nem törvénykezni kell, csak... érezni... az igazságot." Eszter nem a fényeiről, hanem az utórezgésükről ismeri fel a nagy gondolatokat. A fontosak lejjebb szállnak és tovább rezegnek benne, "mindig mélyebb és mélyebb padmalyokban". Már kislány korában is a sziv hangja felé hajlik, az elesettek segítése, az emberek szeretete felé. Az évek, évtizedek csak a mind mélyebb és nagyobb tapasztalatokat halmozák fel benne, "szinte a bőr alatt" - lelke beérik. Tán az-
zal, "hogyan asszony volt. És sok életet próbált megérteni." Eszter járása nyugodt, mindig jót akaró pillantása, szelidsége "ajánlat egy szép, boldog viszonyra, s az embereknek előbb-utóbb meg kell érteniük az ajánlatot," még akkor is, ha az ő édenje pillanatnyilag senkinek sem kell.

Boda Zoltán végleges, Kárász Nelli időleges szerepvállalása és Németh László alakjainak egyik meghatározó tudati jellegzetessége /amely különös nyomatékkal jelentkezik az ugynevezett történeti drámáinak hőseinél/ Égető Eszter "erőt kérő és erőt adó" érzésében fogalmazódik meg a regényben, mégpedig egyetemes érvénnyel: "Az embernek ott kell maradnia, ahol van. Az a helyzet, amelyben vagyunk, nem véletlen: a világ szorította körénk. A világ ezen a helyzeten túl sem más, - a számunkra legalább nem. A szökés nem segít, itt kell kitartanunk." = /E döntő ponton Pethő Bertalan egészen félremagyarázza a regényt. Szerinte a "maradnom kell" lajosfalvi parancsa mögött a "megszokás-lény" /?/ új helyzetekkel szem-

beni tehetetlenségének félelme huzódik meg./ ¹⁰

Eszter, az Iszony hősnőjével ellentétben, a helyén maradva oldódik bele sorsába. Olyan, mint egy növény, mely gyökeret ver, leveleket, virágot hoz, s "gondossággal, kíváncsisággal, félelemmel" futja be a rászorulókat. Nem alakítja, nem változtatja környezetét, hanem lénye melegével élteti azt. "Ő - ahogy elemezni próbálja magát - egészben nagy valahogy, a lelke sok valahogyan. Sok van benne, "de hogy mi: emlék, érzés, szenvedés, önfegyelem," nem tudta volna megmondani. Égető Eszter nagysága nem taszító, nem pusztító, ellenkezőleg: kapcsolatot teremtő, értékeket védő emberiség, a "világ és társadalom törvényeit... győztesen betöltő" szent nagysága.

Ez utóbbi mondatból - amely a "szent" típusának Németh László-féle meghatározását adja - nem véletlenül hagytuk ki a "derülten" szót. Sorsvállalása ugyanis nem minden belső konfliktus nélküli, nem minden önfeláldozástól mentes. Sokszor érzi úgy, hogy befalazta magát jóságába, tisztaságába. A "tisztesség tüskéi" a szép-szomorú, csendes lemondásokban mindig befelé szurnak!

Eszter szerepének fokozatos növekedésével párhuzamosan - mint ahogyan ezt Nagy Péter is megjegyzi egyik írásában ¹¹ - az "örültek" alakjai - tán az egy Méhest kivéve - a regény folyamán mindig kisebbre zsugorodnak, noha Égető Lőrincben és nagytatában végig megmarad valami, a személyiségüket korábban is jellemző pozitívumokból. A regény többi férfialakja igénytelen, aprópénzre váltott tehetség, meghasonlott, emberségében kicsiny lesz. Eszter és a környezet eme ellenkező irányú mozgása az oka legfőképpen annak, hogy Eszterben van valami halvány idegenség a világgal szemben. Tapintata^s és halk elzárkózása egyéni problémáival szemérmességén túl gyakran ebből az érzésből táplálkoznak. /Nem meri megkérdezni például, min vitatkoznak nagytatáék, apjának nem mer előhozakodni, hogy nem kedvére való a Józsival kötendő házasság, anyósával szemben végig valami félelem, bizonyos kisebbségi érzés szorongatja, vagyonából történő kifosztásakor csak "angyalharagot" mutat./

Eszter nem úgy boldog, mint ahogy azt érteni szokás. Boldogsága a "csontjában" van. A komolyan vett kapcsolatokban, cselekedetekben.

Mindig a feladatnak megfelelés mércéjével méri magát.

="Milyen jó megfelelni annak, ami vagyok"= - fut át rajta a gondolat, övéitől teljesen elhagyottan. "A világ, mely kidobott, azóta is sarkall. Ma megfelelttem a sarkallásának. Erőmhöz képest megfelelttem a világnak." ..."Mert az, hogy vagyok, már feladat." /Össze-
cseng ez a gondolat Gróti Ágnes hasonló célzatu magyarázatával./

Ennek az önmegettartásnak leginkább megfelelő légkör a világgal való szoros összetartozásának - halvány idegensége ellenére is - nyugalmat és biztonságerzetet adó tudata. /Pethő Bertalan a boldogság kérdésével kapcsolatban is félremagyarázza a regényt./ ¹²

"Eszter... boldog volt azzal a másik családdal is, amelyet a háboru vert oda köré... Eddig mégiscsak a családján át szerette az embereket... Ez a nagy szélvihar azonban mintha összekeverte volna benne a családot, s az emberiséget.

Eszter ezzel az emberekről, feladatról, világról kialakított képpel, az egész emberiséget "átölelő" hajlandóságával emelkedik emberi nagyságának csucsára, és lesz példa.

Maga a regény is így válik egyetemes érvényű alkotássá. Még akkor is, ha hőse sohasem valósíthatta meg a célját véglegesen.

Németh Lászlónak a jelent faggató és jövőt fürkésző igénye állandóan jelen van és szervesen munkál ebben a regényében is. Eszter "kudarainak" okait keresve, de már a jövő felé is fordulva.

Hol volt hát a hiba Eszter kísérleteiben?

Gandhi halálának körülményei és gyilkosa tettének Eszter által elgondolt motivumai az emberek csinálta élet káoszát, mint saját élete "kudarcának" megtalálni vélt okát visszhangozzák benne: "S lám, neki is ez lett a vége; akadt agy, amely azt gondolta, ha el nem pusztítom: vége Indiának, vagy ki tudja, az emberiségnek... Mert hisz... biztos nem azt gondolta, hogy gyűlölöm az embert, s elpusztítom, ami a legjobb benne. Amíg a pisztolyát nézte, sajnálta

magát, de azt gondolta, megéri, amit véghezvisz vele. Ez a rettenetes rendetlenség, ez a szörnyű az életben. Ettől olyan, mintha örültek handabandáznának benne egymás mellett."

Ennek a mindenki által csak jót akarásból fakadó rendetlenségnek a felfedezése azonban kétségeket ébreszt Eszterben, saját életének örültségtől való mentességét illetően. Hisz a "körülötte vágató rögeszmék... is tartottak fenn nyomást, többet tán, mint a célszerű családoké." Vajon az, "amit ő akart, hogy üljünk egy asztal köré, legyünk egy család, éljünk úgy, mintha zenét hallgatnánk," az is csak egyfajta hőbort volt csupán? "Vagy mégis az élet mostani szervezetében, a társadalomban" volt a hiba? Abban a társadalomban, ahol az emberek gázszemenként ugrálnak, holott vizcseppenként tapadniok kéne?

"Mindenesetre szép volna úgy hinni, hogy az ő kísérletében volt csak a hiba. Egy családban nem lehet az életet újra szőni. Széttépi a többi, az egész. Az egész társadalmat kell egy családként újjáalapítani" - mondja a regény befejező lapjain Németh László. Ez azonban csak alapvetően fontos lehetősége az éden megteremtésének. A társadalom "újjáalapítása" - ez Szilágyi tanár ur fejtegetéseiből és Németh László későbbi tanulmányaiból is világosan kitűnik - még nem jelent automatikusan sikert. Az emberi természetet csakis a társadalom milliónyi kis körének "átmelengetése" változtathatja meg. Az "öregjéből" már készen álló új társadalomban /és társadalomnak/ be kell rendeznie az egyes lelkeket is!

Ennek a folyamatnak egyik láncszemét, szenvedésekkel terhes lehetőségét mutatja be az időben ugyan távol eső, problematikájában azonban az Égető Eszter utolsó mondataihoz szorosan kapcsolódó Németh László-dráma: a Nagy család.

Gara, a kommunista házgondnok mondja a darab egyik jelenetében: "... a mi nehézségünk, hogy a keretek megvannak, de nem olyan könnyű élettel megtölteni."

Kata asszony feladata lesz, hogy a köréje verődött emberek közösségét - a nagy családot - összefogja és szívével bemelegítse. /Tanulmánybeli őse, a már említett Németh-írás Bethlen Katája, akinél a

magát gyötrő szenvedély egy kis körben új életet képező erő lesz./ Kata - Égető Esztertől eltérően - csak fokozatosan találja meg "kristályosodási törvényeit". Házasságában, de sorsvállalása egészében is a "kötelesség vallást"= kellett követnie. Származása, gyermekévei következtében, a környezete és a nagy példakép, Szilasi tanár ur hatására. Parancsoló erejű, szorító és deprimáló hatásu ez a fajta vallás.

Kata berzenkedik a rászabott feladatoktól, hisz ezek teljesítésével életének egy látványosabb, felszabadultabb énjéhez közelebb álló pálya - a tudományos - alakadt. Vállalása elől mégsem térhet ki, mert ebben az esetben minden összeomlana körülötte, sőt - mint ahogy mondja - most már talán, ha karna sem térhetne ki.

A kis családdal az emberi örültség miatt zátonyra futott Kata. Fájdalmában, kiábrándítónak, hazugnak látja egész erkölcsét, amely szerint eddig élt. Péter fia /aki több szempontból is anyja elveinek ellenpólusát képviseli és Kata rációjának megszólaltatója/ igen élesen, de a valóságot megközelítően fogalmazza meg, hogy Kata balul sikerült házassága "logikus büntetése jóságáért, ...amit ő annak hitt. Ezt az erkölcsöt én csak gyűlölni tudom!" - mondja. "Mint egy parazitát, amely belekapaszkodott, hogy elszívja nedveit." Az élő példák /Gara, Klára nővér/, az eszme táplálója, szítója, Szilasi és a többiek, akiknek szükségük van rá, /Lidi, Vera, Sándor/, megtörik Kata lázadásának hevét, és visszakényszerítik vállalt "vallásos" önmagához.

Kata erkölce - mint ahogy Szilasi mondja /aki az Égető Eszter Szilágyijának e drámabeli megfelelője és sok vonatkozásban az író szócsöve is/ - valóban életet alakító tényezővé válik, "amivel az egyéniség a maga legmagasabb lehetőségeit próbálja kilicitálni." Abban is egyezik Szilasi nézete a Németh Lászlóéval és hasonló problémáju alkotásainak szellemével, hogy "az erkölcs az egyetlen terület, ahol csak az erőfeszítés heve, igazsága számít... A siker nem... maga az erőfeszítés: az válik tőkévé..."

/A komolyan vett kapcsolatok gondolata így tér vissza a Nagy családban!/ Elgondolkoztató Szilasinak az a meggyőződése is, hogy a "kötelességtudat görcsébe szorult szívvel" másokért cselekvő emberek

nélkül "az emberiség minden vívmánya ellenére sem lehet több, magas organizációju természetek bolyánál."

Katában - mint láttuk - a "szent formát" elvető világi szentség kényszere erősen gyökeret vert, a harmonikus önkibontakozás azonban mégsem valósul meg. S ez a tény nem különben elgondolkasztató, - vizsgáljuk meg ezt a kérdést is!

A köréje szerveződött nagy családban kezdetben a "beleszédülésért" pörög csak, ám később sem remél "csak játszik" - és nagyon szenved! Sándor miatt fogadja el a kis kör megszervezését /a "szép, emelkedő életét", azt szerettem volna ápolgatni, védeni..." - mondja/, de még a bizalmas pillantást is el kell üznie magától, azt a lelkiállapotot is, "amelyért érdemes a verklit forgatni".

A beléje itatódott erkölcsi reflexek lassan teljesen befalazzák. "Csonka ember vagyok" - mondja Szilasinak. "Elcsenevészedett bennem valami, amivel az ember a boldogságáért küzd." Kata megadja magát a jelennek, nem tér ki a rá váró feladat elől; nehéz szívvvel ugyan, de teszi "amit tennie adatott", hogy az ő "jól rendben tartott boldogtalansága" körül melegedhessenek az emberek.

A másokért élés problematikája tehát erkölcsi sikon vetődik fel a Nagy család-ban. Láttuk, két közel azonos sulyu, egymásnak feszülő gondolattömb adja a dráma magvát. Kata sorsa vajon mire példa? Az elkorcsosulásra, vagy éppen a legmagasabb rendű erkölcsi-ségre-e? A "többiek érdekeire függesztett szemmel járás" Szilasi /Németh László/-féle eszménye szükségképpen megköveteli-e a mártírságot? És ha igen, vajon mindaddig-e, amíg a környezet, az emberiség a példaélet fényétől maga is meg nem világosodik?

Az bizonyos, hogy a teljes kibontakozásnak alapfeltétele az emberi énhez való ragaszkodás. Hősnőnk mondja Sándornak a következőket:

"Ragaszkodjék ahhoz, ami maga. Ha én jobban ragaszkodom, ma különb ember lennék. Sokszor éreztem, hogy amit mondanak, nem helyes... De tiszteletből, szeretetből elfogadtam, alkalmazkodtam hozzá."

Tehát az alkalmazkodásnak is pontos határt kell szabni - figyelmeztet Kata sorsa -, ameddig építeni lehet e képességgel, addig hasznos és szükséges /példa erre Jó Péter, vagy Égető Eszter alakja, ellenpéldaként Kárász Nelli, vagy Bolyai János példáját említ-

hetjük/, azon túl viszont a személyiséget romboló, azt eltorzító hatású tényezővé válik. /Hódi Lóránt, vagy Holly Sebestyén sorsa./

Az is bizonyos ugyanakkor, hogy a Példa segíti hozzá az emberiséget a gyógyuláshoz. A példaélet fegyelmétől elnyomott remény, - hogy tudniillik a hétköznapien értelmezett, egyéni boldogság és a példaélet összeütközése nem törvényszerű - is szétsugárzik, a feladatvállaló ember sorsa nem minden körülmények között ilyen szomorú.

Mindenesetre Katának ezzel a Kőműves Kelemenné moráljával ebben a drámában nem tud megbirkózni Németh László, s a drámán kívüli válaszai sem egyértelműek.

A Nagy család története című írásában azt mondja, hogy a "közösségek összetartásához emberek szive-vére kell - egy-egy beépített Kőműves Kelemenné, s ...az, amit mi kohézióknak érzünk, voltaképp észrevétlenné vált önfeláldozás."

Egy másik írásában Katáról szólva viszont azt hangsúlyozza, hogy "...aki a másokért élésben odáig jutott, mint ő, az rég elvesztette nemcsak erkölcsét, a hitét is ahhoz, hogy magának is szabad, érdemes valamit kikaparnia" /Veszprémi példa/.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy Németh László nem életreceptet akar adni e műben. Tételdrámáról lévén szó /édenteremtés a szocializmusban/, egy "képletet" mutat meg, s a kérdéseket nem zárja le, az ellentmondások feloldását - és több, más jellegű problémaszál összefogását és megkötését - szintézis igényű regényében, az Irgalom-ban végzi majd el.

III.rész

AZ UTÓPIÁK IDEA-EMBEREI

9./ "Kert-Magyarország", "kelet-népe", "minőség-szocializmus", "nép", "kivonulás", "sziget", "új nemesség", "lelkek forradalma"...

Kissé hosszúra nyult fejezetcímünkben címszavakban próbáltuk meg összefoglalni azokat a programokat, irányjelző törekvéseket, amelyek a Tanu-korszak Németh Lászlójának legfontosabb gondolatai és amelyek - élete legendájáról leszakadva - jó néhány szépirodalmi munkájában, elsősorban drámaiban éltek tovább.

Ezek a programok, úgy véljük, közismertek, hiszen hosszú éveken át a legkülönbözőbb fórumok szenvedélyes vitáinak keréssztüzében is álltak. Nem célunk tehát még vázlatos ismertetésük sem, azonban itt sem tartjuk feleslegesnek, hogy ennek - az első kérdéskomplexumnál szűkebb körű - fixa-ideaként jelzett problematikának egy nem szép-irodalmi jellegű alkotásban való lecsapódását bemutassuk; <sup>amely a kör-
be tartozó drámák gondolatvilágával való rokon vonások kiemelése-
nek igényével.</sup> <sup>az e kör-
be tartozó drámák gondolatvilágával való rokon vonások kiemelése-
nek igényével.</sup>

A már említett Széchenyi-tanulmányról van szó - a nagy rokonlélek hőshöz illő életének Németh László-i bemutatásáról -, amely már az ugynevezett társadalmi drámák zömének születése után íródott, így tehát nyomatékosíthatjuk, kézzel foghatóan jelezhetjük a fenti gondolatkörnek az írói életműben betöltött jelentős szerepét.

Németh László - a harmincas-negyvenes évekbeli eszményeihez mérve - a fontolva haladás, a nagy megrázkódtatások nélküli társadalom-átalakítás és az alkotó emberi nagyság bajnokát üdvözli Széchenyi-ben.

Ábrázolásában a "legnagyobb magyar", forró lelkesedésű, nagy formátumu idea-ember. A harmincas évek második feléig önérvényesítési tendenciája, üdvösségharca a társadalmi haladás irányában esik.

/A vele leginkább rokon drámahősöknél e tájékozódás vonatkozásában gyakoriak a zavarok./

Az ujrakezdés energiája csodálatos benne, nem adja meg magát egykönnyen. Lenyügöző az ügyszeretete, s az ebből fakadó tetterő, akarat, szivósság. Bámulatosan szorgalmas, percnyi megállása sincs, "akárhogy nyomják vissza a körülmények, ő ki tud alóluk, s még magasabbra csavarodni."

Pedig tragikus magány a Széchenyié. "Osztályán belül gyermek, a magyarok közt színjatszó." Egyedül kell állnia a sarat a Béccsel újat huzókkal, a liberálisokkal, de magával Béccsel szemben is.

Büszke a belső értékeire, függetlenségére, s arra is, hogy értetlenül bámul rá osztálya tagjainak zöme. Kis gócokkal szórja be színpadának minden zugát. /Akadémia, gőzhajózás, Dunaszabályozás, lóverseny, kaszinó, színház-terv stb.../

Nagy keleti exódusával kapcsolatban Németh László megjegyzi, hogy "nem remetének vonult ki, hanem világjavítónak". Nem békül meg nemzedékével, egy újat akar nevelni, olyat, "amelyben a társadalom és eszményeik megint egymásra találhatnak." Célja egy "új nemesség" megszervezése, hiszen "ezeknek kisebb, vagy nagyobb számától függ... egy nemzet ereje, szabadsága és boldogsága." /Igen nagy szerepet kap Németh László néhány drámahősénél is ez a gondolat!/"Széchenyi azt tartotta - idézhetjük tovább a tanulmányt - "csak oltuk magunkba a század lelkét, a megpezsztült élet majd lepattintja köteleit". Kiseb, vagy nagyobb mértékben ezek a Széchenyiben munkáló tulajdonságok jellemzőek a "társadalmi" drámák hőseire is. Érdekes megfigyelni továbbá, hogy a tanulmányt egyfajta nosztalgikus vágy lengi át, mintha Németh László drámahőseinek kudarcáért Széchenyi életútjában „kárpótlást” diadalt keresne, és hőseinek igazát Széchenyinek a 48 előtti sikeres éveivel „bizonyítaná.”

✱

A Villámfénynél, /1936/, a Cseresnyés /1939/ és a Győzelem /1940/ központi figurái a társadalom szövetnékéből való kivonulás és az

eleve kudarcra ítélt kicsiny világ felépítésének ^{hívei.} megszálottjai. E drámák közös hőse a munkájába temetkezett, a politikától huzódozó, vagy attól megundorodott ember, akinek lelkiismeretén kopogtatni kezd a "Tarthatatlan Közállapot", amely "ezt a nempolitikus embert is valamilyen félig politikai, félig erkölcsi gesztusra kényszeríti". /A mű védelme/

Az említett drámákkal nagyjából egyidős /1936-ban keletkezett/, és hasonló problémát feszegető Bűn című regény Horváth Endréje a "szabad levegőre" vágyik. Betegsége, hogy nem látja "a társadalomtól a világot". Az elkárhozástól való félelem mardossa a "fent" világában, a tiszta ég alatt akarná hallani szívéből az igazságot. A döntéshez szükséges erő azonban hiányzik belőle, a lassan felörlő kettős szorításból csak öngyilkossággal tudja kivágni magát. Az ő dilemmája a központi gondolata a Villámfénynél című drámának is.

"Reális ember ez a Nagy doktor, vagy fantaszta?" - teszi fel a kérdést Bakos a darab elején. Valójában milyen is a Villámfénynél körorvosa?

Ő maga egy vereséget szenvedett ember rezignációjával sűriti össze élete történetét: "A fiatalember terjeszkedik, hódít. Önmagával itatná át a világot, - minél nagyobb világot. A közvetlen környezete? Nem is hederít rá. Csak önti, pazarolja, árasztja, ami benne van... A nagyvilág... nyomtalanul felsziv bennünket, s legalább egy picurka világot kívánunk, amiben nem sért bennünket semmi sem." A hiábavalóság, az elveszettség, a levert vágyak érzéseinek nyomása elől szeretné fejét felvetni.

Nagy Imre - hasonlóan a Bűn Horváth Endréjéhez - rendkívül érzékeny a társadalmi bajok iránt. A "föld természetes gazdáinak" nyomoru sorsa miatt bűnösnek érzi magát. /"Itt hamis játék folyik. A társadalom hamisan keverte a kártyákat. Az enyémbe rakott minden ász, a körülöttem élők pedig homlokig csusztak a nyomorba" - hangoztatja./

Könyvét /amit, mint valami hátborzongató képeskönyvet, úgy lapozgatnak értetlenül az emberek/, "a szociális végzet" lelket mérgező hatásának bemutatására s a lelkiismeret felrázására szánta. S eközben

azt veszi észre, hogy maga is meg van mérgezve!

Helyzetében az a legnagyobb szerencsétlenség, hogy "rázudult,amiért küzdeni akart." Kétely, rossz lelkiismeret, elszánásra sarkalló félelem, lappangó gyűlölet kavarnak benne. Nem tud forradalmár lenni, nem is akar azzá válni. Eszméiben, hitében erős, cselekvésében azonban gyenge és határozatlan.

Az ő kapcsolata Annával - "mintaházasság". Csakhogy a hős vágyainak fuldoklására, a célhoz vezető ut elakadására, a tervek szét hullására példa!

Pedig Anna jó asszony. Csak éppen szárnyalni képtelen. Legnagyobb vétke, hogy magára hagyta Imre lelkét.

Az idea nagysága és szépsége az értékmérő az emberek között /mint tudjuk/, az ideájában értéktelenebb köteles követni a gazdagabb lelki tartalmu embert: az élet csak így lehet páros vállalkozás. Anna erre nem volt képes, s ezzel nagy törést okozott Imre fejlődésében.

A körorvos sorsvállalásában Sata sem lehet társ, hisz ő egy másik világból való. Márpedig a külön élet vállalását csak a töretlen eszmehűség, a meglevővel szembeni állandó elégedetlenség, a dac és - mindenekelőtt - a nagy lelki kényszer teszi lehetővé és szükségessé. A Villámfénynél hőseit is végül ez utóbbi készteti arra, hogy a "kétségbeesés farkasa"-ként törjön ki sorvasztó köréből, hogy "ág, tövis, sav" lemarjon róla minden hazugságot. Mert - mint mondja - "jobb eldurvulni, mint hazudni."

Nagy Imre külön, de nem fantasztá. Igazságkeresésében eljut a döntésig, hogy tudniillik a szegények orvosa lesz. A társadalom bajainak gyógyításában bár sebzett lélekkel, de egészen konkrétan vesz majd részt, választott lehetőségét helyesen használja ki. /Az esetetek gyógyítása és ápolása - mintegy a "szegény emberiség" fájdalmának enyhítéseként - folyton élő motívum Németh László életművében. Gondoljunk például Boda Zoltán "kuruzslásaira", vagy az Iszony és az Irgalom hősnőjének "ápolónővéri" ösztöneire!/
!

Az 1939-ben keletkezett Cseresnyés témájával Németh László Kapások című irásában találkozhatunk először. Sok közös motívuma

van a két munkának, szembetűnőbbek azonban a különbségek.

A Kapások álma egy idealizált Cseresnyés, egy álom-Cseresnyés. A Mester feleségével és három lányával /közülük az egyik egy itteni munkás jegyese/ él itt békés életet. Így nyilatkozik a telep keletkezéséről: "előzménye a Nagy Csalás volt, mikor a farkas báránynak öltözött és úgy bégetett a rádióban. Ekkor jöttünk ki néhányan a telepre." /A "Nagy Csalás" utalás itt a Gömbös-féle reformdémagógia lelepleződésére./ A Mester és követői elkezdtek az építkezést, mert nem bírták a felelősséget. Eleinte örülteknek nézték őket, de ahogy híre futott sikereiknek, mind többen csatlakoztak hozzájuk: "a boldogtalan társadalom jobbjai." Kezdetben csak harmincnégy holdjuk volt, emeletes épületekkel, könyvtárral, szellemileg és fizikailag is harmonikusan képzett fehér mackós éves- és idény-munkásokkal.

Az elbeszélésben ezután két "álom az álomban" következik. Az egyik a kapások felkelése, amellyel megvédi mozgalmukat, a másik pedig a "novella"-beli álom vége felé, amikor az író és a Mester hajnalban a torony tetejéről szemléli meg a telepet. Ahol tegnap még kietlen földek voltak, most gondozott kert az is. A Mester magyarázata: "Ez azért van, mert a Sziget elöntötte a Tengert". - A szimbólum egészen világos.

A Cseresnyés-ben azonban a Kapások álmából mindössze husz hold maradt, s csupán a gledicsina sövény és a fehér mackók vonatkozásában nem történt változás. "Átmentődött" viszont a "törékeny délsziget" álma, amely ugyan "kezdt egy összeszorított férfi ökölle inasodni, és csomózódni" - a Cseresnyés mégis e "görcsös makacságba" néz előre.

A dráma alapgondolatát a farm évkönyvének mottójával körvonalazhatnánk: "Tartsd magad, Sors, Élet és Idő szabad

S ki várni érez, várni tud."

A darab konfliktusai a megvalósult idea megtartásáért folyó meg-megújuló küzdelemből fakadnak. Amíg a Villámfénynél-ben az idea megvalósulásáért, a "külön, meredek ut" vállalásáért folyt a harc,

ebben a drámában egy funkcionáló fixa-idea sorsáról, életképességéről van szó.

Cseresnyés farmja - ez a társadalomból kivágott sziget - a lelkek nevelésének a színtere. Cseresnyés Mihály a jövő megpróbáltatásaira /német előzőnlés veszélye!/ készíti fel itt a kiválasztottakat: faoltással és görög auktorok olvasásával, humanizmussal és gyakorlatiassággal; a teljes élet eredendő lüktetéséhez legközelebb állással.

A darab fő kérdései a következők. Tud-e, s ha igen, hogyan tud működni ez a kis góc, /amelyről még az Égető Eszter Méhes-Németh Lászlója is beszél/, melyek a rá veszélyt jelentő erők?, Cseresnyés milyen eszközökkel tartja össze a lelkeket, s tartja fenn "dél-szigetét"?, s hogy bukásában az eszme fut-e zátonyra, avagy a kiválasztottak természete, lelki tartaléka mond csődöt?

Cseresnyés Mihály - Nagy Imréhez hasonlóan - megszállott idea-ember, ahogy felesége mondja róla: "a szívét köti egy gondolathoz." Töretlen hittel hisz alkotásában, távlatokban gondolkodik, tudatosan készül a holnapokra.

Ugyanakkor viszont érdemben nem meri szembesíteni az ő kis világát a Völgyi-félék képviselte világgal. Nem tudatos ez a visszahuzódás - hiszen így Cseresnyés csaló lenne -, hanem ösztönös félelem. Nem az ő eszméinek helyessége és szilárdsága válik kérdésessé benne Völgyivel való összeecsapásakor, hanem a kinti világ lelkeket elszippantó és mindent elsöprő tulereje kényszeríti defenzívába. Hiszen a megvalósult idea még igencsak gyenge, a lelkek még nem értek be teljesen.

Sőt - amit viszont Cseresnyés nem vesz tudomásul - feleségében és két kisebb lányában valahol mélyen él a vágy az e szerzetesi élettel szembeni, világi életre.

Annak, a feleség, éppen Cseresnyés személyén keresztül szokta meg annak álmát is. Számára tulajdonképpen mindegy, hogy eszme, vagy rögeszme az, amit Cseresnyés csinál: koporsóba zárta az "ellen-szegülőt", s követte férjét. "Pedig nem volt könnyű", s ez az "ellen-szegülő" csak eltemetett - de él.

Az erővonalak /a hős és környezete! / tehát kialakultak: Cseresnyéssel és Margittal szemben a Völgyi-Tinka-Anna vonal húzódik, az összeecsapás ütközőpontjában Klára vergődik, s mindegyikükkel szemben a Klarába szerelmes kubikos fiu, Péter áll, akinek az egész Cseresnyés-idea csak szemfényvesztést jelent, s aki tulajdonképpen a történelmi realitások meghirdetőinek képviselője is a darabban.

Cseresnyés Mihály a megvalósult eszme védelmének érdekében a szigort veszi elő az érzelmekkel, az elvágódókkal, ingadozókkal és - legfőképpen - a csábítóval szemben. Ellentmondást nem tűrő módon avatkozik bele kisebbik lánya életébe is. Nemcsak művének bizonyított igazsága nevében teszi ezt, hanem azért is, mert Tinka még nem külön lény, így az emberi kiteljesedés lehetőségeit sem ismerheti. Jogot formál e szigorra mindezekben túlmenően azért is, mert a Cseresnyéseknek új tagokat is meg kell nyerniük a "szekta" számára, különösen akkor, ha a jelölt a családjukhoz tartozik.

Ez a "pallosjog" azonban nem minden apát /embert/ illet meg. Csupán a különbeket, a keveseket; az idea-embereket. A "magasabbrendűség kötelez" - mondja Cseresnyés. "Szigorra is!" - Keménysége, látszólagos kegyetlensége e nézőpontból indokolt, hiszen óriási tétéről van szó.

A kérlelhetetlen önzést követelő kötelesség és a belátás embersége a telep széthullásának veszélyekor ütközik meg nagy erővel benne, s e hadakozásban az emberség, Cseresnyés józansága győz. Belenyugszik Tinka és Völgyi házasságába, tudomásul veszi felesége távozását. Belátja, hogy ha két ember-elv "egyszer merőlegesen fordul, szakítani kell." "Az egyház csak a kötés szentségét ismeri; a vallásos ember azonban lassan rájön, hogy a szakítás talán még nagyobb szentség" - mondja.

A fertőző góccokat ki kell vágni, bármilyen fájdalmas is a műtét. Megtiltja, hogy Margit Péterhez kényszerítse Klárát: szigete pusztulását is hajlandó volna elszenvedni Klára boldogtalanságának megakadályozásáért. /"Ha a telep ezen dől össze - én megadom

magam."/

Egy dologgal azonban - éppen a tragédiát rázuditóval - nem számol Cseresnyés. Péter szögezi le a darab egyik jelenetében, hogy a "természetnek erősebb mérlegei is vannak, mint amik a jó szándékot vetik latba." Szomorú példája lesz ennek a törvénynek Klára öngyilkossága, mely azt mutatja, hogy a jó szándék önmagában kevés az idea követéséhez /a hajlandóság nem türi meg magán minden esetben a "fehér mackót"/, az eszmék csak az emberi természettel összhangban hathatják át igazán a személyiséget!

Cseresnyés lánya halála miatti kétségbeesésében megroppan. Embert ölt az eszme, akárhogy is forgatjuk, s ez a gondolat mint apát, s mint humanistát is mélyen megrázza. "Az embernek el kell borzadnia néha önmagától" - állapítja meg keserűen. "Ragaszkodj magadhoz - mondja a hang, melyet az Istenének akarunk hinni, de a csufondáros világ visszhangja: egy szörny az, amihez ragaszkodol". - Ez a vallomás Cseresnyés bukásának beismerése is!

A farm romjain Margitban, "Minervá"-ban, ebben a szörnyetegben emelkedik újra magasra az idea, hogy ismét hasson. Margit nem ismer családot, szerelmet, egyéni boldogságot, meghajlást, kompromisszumot. Csakis az eszmének él: mint felszabadulást várja, hogy "egészen szobor" legyen, "magváig kő", "bőréig eszme". Kemény zárkózottságában élő vad elszánásával indít akciót Cseresnyés lelkének megmentéséért.

S a tanítvány hite feloldja Cseresnyést zsibbadásából, ideagyűlöletéből. Az tudatosul benne, hogy nem az eszme a rossz, hanem vagy a kiválasztottak voltak gyengék, vagy pedig a megvalósítás módozataiban volt a hiba. Cseresnyés Mihály felülkerekedik a kudarc fájdalmán, az ujrakezdés energiájával "új fészket" akar rakni: ideájához másként akar eljutni. - Másként, de nem máshoval

Figyelmet érdemlő momentum a Cseresnyés zárógondolata. A "harmadik oldal"-t, s a "sziget"-gondolatot ez idő tájt a "külvilág" erőteljesen ható képviselői /Péter, illetve Völgyi/ és az általuk felrajzolt perspektívák megfoghatósága, időszerősége szorongatják.

/Voltaképpen ez a történelmi tendencia okozza Cseresnyés bukását is./ A drámából világosan kiolvasható a vereség; nemcsak a főhőse, de az utópiáé is! Németh László azonban nem látja be az utópia vereségét. Ujra kezdeti hősével a cselekvést, mint ahogy maga is újra kezdi saját küzdelmét: kissé elbizonytalankodva bár, de tovább halad a maga által vágott csapáson.

*

"Sóhajtság inkább, mint dráma" - mondja a Győzelem-ről szólva Németh László. Tegyük hozzá, hogy kettős vonatkozásban is az. A darab főhőseinek sóhajtása is, de az íróé is - a lassan eluszó fixa-idea után.

A Győzelem cselekménye, konfliktusa meglehetősen sovány, néhány tisztázandó probléma azonban szükségessé teszi, hogy egy kicsit elidőzzünk Sántha Endre alakjánál.

A dráma arról szól - a főhőst idézve -, hogy egy férfi, "akit az idea arra választott ki, hogy átvilágítson rajta, s ő ahelyett, hogy egyre tisztább, egyre áttetszőbb lenne, behomályosul bánattal, iszappal."

Az elkárhozott ember természetrajzát, erkölcsi és fizikai megsemmisülését, s az elkárkozás okait mutatja be e darabjában Németh László. Sántha Endre önmagával meghasonlott, gunyos csipkelődésekre mindig kész, teljes passzivitásba süllyedt, kiábrándult ember. Körülötte sötét udvara van a fájdalomnak, boldogtalanságának "sulya van..." "Csak vérzik. Azon, amit elmulasztott." Beéri azzal a csendes diadalérzéssel, hogy a mások dolgán érzi azt, hogy "a Jó Ügy olyan, mint a nagy természet, csak részleteiben pusztul, az egész mindig új fákkal virul, és állja a bosszút azért is, ami kiszáradt, tönkrement, meddő maradt." /Jegyezzük itt meg, hogy a Jó Ügy oszthatatlansága mintegy keret-gondolata az írói életműnek./

Sántha etikai alapállása mindazonáltal következetes: látja, hogy aki "még a maga életében sem tudja az elveit diadalra vinni", annak nincs joga többé arra, hogy ideákról, eszmékről álmodozzék, nincs joga "mocskos hordóban... bort tartani." /A Bűn Horváth Endréje ezt így

fogalmazza meg: "érzem, hogy ebből a szennyből nincs jogom többé beszélnem"./

Okos kompromisszumra képtelen volt, a Horváth Endrék és Nagy Imrék "vagy-vagy"-a számára is kötelező. Csak a tudatlanok érezhetik magukat ártatlannak az efféle erkölcsi világrendben, márpedig Sántha Endre nagyon is jól tudta, hogy mit kell cselekednie. /"...Menni egyedül, mint az ordas, a szellem bitang tüzével a szememben" - mint ahogy a Villámfénynél körorvosa tette./

Néha még felhorkan ugyan, és ilyenkor egészen "forradalmi" hangot üt meg. Amikor Ács Lajos, a parasztlégény, a népről szólván azt mondja, hogy: "olyan, mint a cápa a hajó mögött. Neki minden jó, ami a hajóról le hull" - kioktatóan így válaszol: "Én pedig azt mondom, hogy a nép ne fogadjon el semmit, csak amit kivív."

A meg hasonlítás kétségbeesésében nem bánna már, ha a világ robbanásszerűen változnék is meg, neki már vajmi kevés köze van az egykori eszméihez, az Ács Lajosok világához. A tömegtől is vár valamit, - valamit, amit azonban nem tud pontossá tenni önmaga számára sem. "Akik csapatban, vagy csapattal jönnek - mondja Lajosnak -, tudjanak követelni..., s ha kell, durvák lenni... Az embereken át kell lépni..." /Ehhez azonban kételkedve teszi hozzá: "Persze kérdés, hogy miért?"/

Ezek a szenvedésben érlelődött mondatok egy professzoréi, s nem egy Pór Péteréi; a dráma ujat hozó gondolatai közül ez az egyik leglényegesebb, s egyben Németh László önbirkózásának /utópia és társadalmi valóság ellentéte/ pozitív mutatója is.

A fixa-idea elérhetőségének csendes kételyével kapcsolatban Németh László a Győzelem-ben ismét felveti az önmegvalósítás problematikáját, ezuttal a házasság és a társadalmi ellenerőkkel való szoros összefüggésében.

Sántha ezzel kapcsolatban is régtől fogva tudja már, mit kéne tennie. "Az ember önmaga első tanítványa" - mondja. "Egy lépést teszel, vagy nem teszel, s ezen függ, hogy a magadé leszel, vagy másoké" - idézhetjük tovább. "Őneki mindig voltak... fantasztikus vágyai. Valami külön, meredek út, ahol el lehet szakadni a többi-től" - jellemzi őt felesége. /Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban,

hogya a társadalomtól való menekülésnek a Bűn Horváth Endréjével kezdődő különböző kísérletei Németh László személyes vonatkozásában is erőteljes szerepet játszottak, és heves érzelmi reakciót váltottak ki. Élete "keserű fokán" maga is leírta, hogy inkább kívánja gyerekeit holtan látni, "mint egy gyűlölt társadalomba beforrtan."/ Ez a "meredek út" egyetlen Németh László hős esetében sem valamiféle értelmetlen hóbort, vagy üres hősködés, hanem a személyiség önvédelmének eszköze a rácsavarodó, mocsárba huzó hinár ellen.

Sántha a maga földhöz-ragadtságát két okkal magyarázza. "Az ember felépíti a maga erkölcsét, céljait, eszmevilágát, s akkor egyszerre csak hatni, nyújtózni kezd bennünk egy idegen isten, akinek egy térdvonala, egy bujtogató árnyalat a hangban fontosabb, mint mindaz, ami minékünk legjobb természetünk szerint odáig fontos volt." Ezen a félig-meddig objektívnek tekinthető okon túl látnunk kell a sokkal lényegesebb belső motivumot is. Ez pedig abban keresendő, hogy Sánthából még a szigorra enyhülő önzés is teljességgel hiányzott, jó érzéseiből /emlék, szeretet, felelősség/ "gyilkos fonadék" lett, amiben léte értelmét bűnösen elvesztette.

A hitves nyugalma, a fiugyermek jövője és egyéb "koloncok" miatti utvesztésre való hivatkozás gyakori motivum Németh László hőseinél. Felbukkan a Bűn-ben, a Villámfénynél-ben, megtalálható a Papucshős-ben, hasonló okra hivatkozik a Szörnyeteg Sárkány Bélája, és Hódi Barna is a Mathiász-panzió-ban, konfliktust okoz Cseresnyés életében is. Hiba volna azonban ebből arra következtetni, hogy Németh László eleve valamiféle női alacsonyabbrendűség álláspontján volna. Éppen ellenkezőleg!

Az Asszonyok behívója című írásában mondja, hogy a "legmélyebbet, a legmagasabbat és a legszemélyesebbet mindig asszonyokban" kapta, és asszonyokban fejezte ki. "Csak a női jellem tud az élet mélyeiben gyémánttá préselődni, s az életnek vannak magasai, amelyekbe én csak női álruhában tudok felemelkedni" - írja. /Női hőseinek jó részét elemelve erről mi is meggyőződhattünk./

Az önhittség, a hivalkodás, a komfortizmus, a nagyravágás ostoba "egyenruhájába" bujt "urinőket" viszont gyűlöli. Mégpedig azért, mert az "egyenruha" alatt a "gyönyörű anyag sorvadni, rothadni kénytelen."

Arról sem lehet szó, hogy Németh László netán házasságellenes volna, hisz láttuk az Utolsó kísérlet pozitív példáját, és éppen Sántha Endre jelöli meg a jó házasság tartalmát, mikor azt egy "emberibb, páros, vidám szerzetesség"-nek nevezi.

Sántha esetében ^{azonban} ~~tehát~~ a házasság a társadalom szövetének egy darabja, azé a társadalomé, amely nagyon sok szíj megkötésével bénítja meg az idea-ember cselekvőképességét. És az ezzel a társadalommal való birkózásában törvényszerűen bukik el az ember!

Személyek és az általuk képviselt irányzatok összeecsapásából fakadó konfliktus a Győzelem-ben tulajdonképpen csak egy van: a professzor küzdelme feleségével - a lányáért. Sántha nem engedi eltaposni azt Ágnesben, ami ő maga. - S ami lehetetlen lett volna a Cseresnyés-ben - ti. a főhős lánya és egy parasztfiu házassága - az ebben a drámában bekövetkezik, és a kivonulás-gondolat megkopásával párhuzamosan egy újabb Németh László-álom kerül be a Győzelem anyagába: "felolvadni a népben, a fajban." "Énnekem semmi kétségem sincs, hogy Ágnes a sorsát - nemcsak a maga, az ősei sorsát - találta meg... ezen a pusztán" - mondja Sántha a tiszteletesnek.

Ahogy Ágnesben erősödik az apja és annak eszméi iránti megértés és cselekvési kedv, olyan lendülettel veszi le Sánthát a lábáról a sok éven át magában hurcolt betegség, s halála pillanatában következik be, Ács Lajos és Ágnes életének összekötődése. Kétszeresen is jelképes ez a pillanat. Jelzi egyrészt, hogy a Sántha életében vereséget szenvedett utópia nem foszlik szét, nem lesz semmivé, hanem a vér szerinti utódban folytatódik. S az a tény, hogy a főhős övétől elhagyatva, az öreg Ácsné kezei közt hal meg, a vereséget követő részleges feloldást jelzi: Sántha a halálakor végre oda tartozhat, ahová egész életében vágyakozott!

10./ A "korszerűbb" idea-emberek. - II. József, Apáczai.

A szomorú sorsú reformer-császár története Németh László feldolgozásában /1954/ sokat mondó számunkra.

Egy ^{jó} ~~hasznos~~ szándéku, az író által nagyra becsült idea-ember megtisztulási folyamatának, a realitásokra ébredésének vagyunk tanúi a

II. József színpadán. Kiélezett történelmi helyzetben: a reakciós maradiság és a forradalmak keresztútjában a császár jót akar birodalma minden polgárának. Ám "az embereket a maguk korlátoltsága ellenére boldoggá... tenni" - ahogy Claryné frappánsan fogalmazza meg József nagy és nemes ideájának legfőbb gyengeségét - nem lehet más, mint illúzió. S nem kevesebb, mint ötven¹millió emberről van szó...!

József pályája is "külön, meredek út." Egy kezén számlálhatná meg a reformjaival egyetértő, őt támogató hivatalnokait, tanácsosait. Egyedül vállalja a hatalmas terhet: birodalmának átszervezését és kormányzását, még súlyos betegségében is. - Érzelmi életében szintén magányos, házasságai szerencsétlenek voltak, Erzsébeten kívül senki sem szereti. /Halálos ágyán legnagyobb fájdalma az, hogy alattvalói, akikért egész életét leélte - "nehezebben mint egy mosónő a külvárosban" -, soha nem tudják meg, hogy ő tulajdonképpen jót akart, nekik akart jót./

Magányos harca persze szorosan összefügg korlátolt idealizmusával. Meg van róla győződve, hogy személye pótolhatatlan, helyét betölteni, és az ő szellemében tovább munkálkodni senki sem képes. /"Hogy csak ő tud mindent rendbehozni, megmenteni. Ez volt... mindig a rögeszméje" - mondja róla Eleonóra./

Fokozatosan növekvő kormányzási nehézségeiért kezdetben kizárólag a környezetét okolja, holott ez ő /a felvilágosult abszolútizmus/ eszközeivel már azok a céljai sem valósíthatók meg, amelyek egyébként a haladást szolgálnák. /Mint látjuk, ebben a drámában is nyomot hagy még a megfelelő emberanyag hiányának harmincas évekbeli gondolata./

Ideáinak másik része pedig a történelmi-társadalmi fejlődéssel való szembeszegülése miatt irreális. Életének ez az utolsó éve, a "gyilkos kötelességtudás", a súlyos felelősség és a megrokkant test komor párviadala. Tragédiájának oka többértű. A magyar arisztokrácia reakciós rétegének a mindenfajta változástól való irtózása leküzdhetetlen akadályt gördít József törekvései elé. A forradalom lehetősége viszont őt is riasztja. - Elkésett ember ő, a "mulasztást" pó-

tolni akarók lendületével, energiájával - s szemellenzőjével.

József nem hajlandó hátrafelé lépni, úgy érzi, a hazugsággal, a kártékony nézetekkel, a Jó Úgy megtorpedózóival szemben nem tántorodhat meg. Ugyanakkor viszont belátja, hogy "az elemi politikai bölcsesség" a kompromisszumot diktálja. Nem mondhat ellent azonban önmagának még a hasznos engedmények erejéig sem: e kérdést már erkölcsi lépésnek tekinti. Holott - ahogy Kaunitz mondja - "a politikában a jó szándék és tiszta erkölcs - önmagában keveset ér." Nem elég játszani akarni, ismerni kell a játékszabályokat is!

A játékszabályok nem ismerése végül is megbosszulja magát. József nem látja át, nem viszi végig intézkedéseinek következményeit. A sokféle erő szorításában kapkodni kezd. /Mutatja ezt például a cenzura-ügy./ A francia forradalom eseményei megrémitik. Kétkedés szállja meg. Vajon elég hatékonyak-e az ő forradalommal szembeni "erői"? Vajon ellent tud-e állni birodalma a franciaországi rémnek? /Ezzel egyidőben viszont tulbecsüli a saját, valójában csupán időleges eredményeit. Azt mondja, hogy népei egy egész évszázadot kaptak tőle!/
A belgiumi események végső figyelmeztetést jelentenek számára. "Megtanulok alkalmazkodni a nemzeti természethez..." - határozza el keserűen. "Átmegyek a székelyen igája alatt! - Meglátjuk, mi haszna lesz."

Ez az elhatározás az életmű megvédésének egyetlen - vélt - lehetősége, és József "rögeszméi" tisztulási folyamatának nyitánya is. Van ereje, hogy maga sürgesse a vizsgálódást, életében tán először próbál eljutni a mindent megértés, a tisztánlátás magaslatára. Kaunitz-cal, ezzel a metsző logikájú, hidegfejű, eszes reálpolitikussal való összeecsapásában elveszti a csatát; be kellett látnia, hogy helyes premisszákból hamis következtetésekre jutott: életműve összeomlott! "Elhamarkodott jóakarat" - így sumázza uralkodásának lényegét.

Az idő sürget! Bizonytalanságok, kételyek, alkudozások során a halál árnyékában tisztul meg, látása az illúziók ködétől: egyetlen tollvonással áthuzza - két ^{egy évszázad} ~~változat~~ban előre mutató rendelete kivételével - egész életművét, + megsemmisítve ezzel haladó jellegű intézke-

déseinek zömét is.

Az illuzórikus célok és a hamis ideák bűvöletétől nem kis meg-
rázkódtatások és "a legnagyobb rossz" /a Mű romba dőlése!/ árán a
történelem szorításában szabadul meg II. József.

Halálos ágyán ez a százezrektől utált "despota" hibáit belátó, esen-
dő emberre szelidül. "Ahogy itt fekszem köztük, az egyik oldalon
Hadik tábornagy, Berlin megsarcolója... a másikon Laudon...Belgrád
megmentője..., szinte kisfiunak érzem magam" - szakad ki belőle ez
az emberi vallomás. Már nem is a veresége fáj a legjobban, hanem az,
hogy elhagyatva, az emberek közönyétől kísérve kell várnia a halált.

A történelmi törvényszerűségek minden eddigi drámájánál erőtel-
jesebb hangsúlyozásával Németh Lászlónak a Győzelem tájékán kezdődő
ujyszerű látásmódja egy utópia megvalósíthatóságának realitását ille-
tően érezhetően megerősödik a II. József-ben. Erősen megkopik itt
a Cseresnyés írójának "görcsös makacssága", hőségét a keresztülvihe-
tetlen utópiákkal való szakítás miatt nem marasztalja el; Józsefet
meg sem érinti a kárhozattól való félelem.

Az a tény azonban, hogy meghagyja hőségének az utókor igazolásának
fájdalmat enyhítő halvány lehetőségét /hogy tudniillik az alatt-
valók "csak amikor nincs többé - akkor értik meg, hogy az ő nagy,
magányos szive... a meg nem értett... az ők voltak/, azt mutatja,
hogy önmaga számára is megnyugtató módon Németh Lászlónak még nem
sikerült véglegesen tisztáznia az utópia és az idea-ember kívána-
tos viszonyát.¹³

A II. József után egy évvel Németh László Apáczairól, kultur-
történetünk e jeles alakjáról ír drámát.

Mint minden Németh László-hős, Apáczai is idea-ember. Rendületle-
nül hisz igazában, az igazságban. /"...a szebb gondolat, ha egy-
szer elgondolták: annak le kell a rutabbat győznie"./

Egyéni érdekeivel nem gondolva, mindig tanítványai hasznában, a
tudomány, a világosság elterjedésében, az emberi élet szebbé for-
málásában néz előre. "A célt kell nézni, nem magunkat" - mondja.
"Én nem gondolok a véremmel. S azon sem töröm magam, hogy mártir-
vér lesz-e?"

Apáczai - ahogy Porcsalmai jellemzi őt - magát égető szent ember. 35 éves korára halálos beteg, önemésztő szenvedélye új és új feladatokra sarkallja, s éppen a legnagyobb szükség idején rokkán bele élete terhébe.

Közvetlen célkitűzései és pedagógusi módszereinek tekintetében sokban hasonlít Cseresnyéshez. A közvetlen idea nála is a "lappangó jobbak" felfedezése és nevelése. "Én... menhelynek néztem ezt a kollégiumot. Csak nem a bünbeesett, garázdaságba keveredett lelkeket gyűjtöttem belé, hanem az ártatlan maradtakat" - mondja tevékenységéről.

Apáczainál ez a pedagógus szerep különös nyomatékkal bír, hiszen egy beteg, a töröktől függő ország jövője lehetőségeit élesztgeti. A tatártragédia "villámfényénél" újabb impulzust kap cselekvőkészsége, látóköre pedig kiszélesedik. Felismeri, hogy még többet és még nagyobbra kell tennie, hogy megfelelhessen küldetésének. Nem elégséges ugyanis csak a pedagógus-mindennapok programjainak realizálása /tananyag, tanítási módszerek, a hazához, néphez hű értelmiség kinevelése stb./, hanem frontális támadást kell indítani az emberi örültség ellen.

A karteizianizmus szellemében ismeri fel azt is, hogy hiába hozza homlokán a haladó szellemű nyugati civilizáció fényét, "ha itt épp az hág trónra, amit odakünn az ész talpa alá szegzett." - "A magyar tanító muzsái - konkretizálja az emberi örültség mibenlétét - nemcsak azok a lantos, leples nővérek, akiket a festett képeken látni. Hanem a bajszos otrombaság, a sarkantus hetykeség, bunkós garázdaság, hályogos tudatlanság..." - /Ebben a vallomásszerű felismerésben hevesen dobog a Németh László-i szív! Gondoljunk csak a Tanu mottójára: "Muzsám: a szorongató tájékozatlanság"!/

Apáczai törekvései tehát minden tekintetben a haladás irányába mutatnak. /Az ugynevezett társadalmi drámák hőseinél és végső soron II. József esetében is zömmel csak utópiákról van szó./ Apáczai társadalomszemléletében is túllép az említett alkotások hőseinek felfogásán, amennyiben az idea megvalósításának akadályait nem egyénekben, vagy a "megfelelő emberanyag" hiányában, hanem az

adott társadalmi helyzet összefüggéseiben keresi. /Ez a probléma némileg más vonatkozásban a Gandhi halálá-ban is visszatér./ Abban a tekintetben is "korszerűbb" idea-ember ő, a Nagy Imrénél, Cseresnyéseknél, hogy szövetségesektől körülvéve, a társadalmon belül, az ellentétes erők sűrűjében vállalja és vivja meg harcát. Pedig ő is szívesen "kivonulna", ha egy belső kényszer nem szögezné bele "a nagy magyar barbárság"-ba. /"...hajóra ültetném a deákságot... s kivinném ebből a Kolozsvárból... odaát csinálnék egy új Magyarországot"./ "A magyar tanító muzsái" azonban a rettegést verik fel benne; "a felelősségét - az adósságát."

/A cselekvést legdöntőbben motiváló tényező az elkárhozástól való félelem tehát azonos a "társadalmi" drámák hőseivel, sőt az Írás ördögének főhősével is, aki úgy érzi, hogy adása a világnak./

Apáczainak haza kellett jönnie Hollandiából és itthon kellett maradnia. "Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert, a tudóst is magamban. A nemzethez való mértéktelen és soha nem viszonzott szerelemmel - de azt is érzem, hogy ...nem volt más utam" - vonja meg egyéni tragédiájának mérlegét.

Vállalkozásának mértéktelenségéért életével kell megfizetnie. A realitásokban gyökerező embert a történelem realitása pusztítja el. Egyetlen - a hősi példa felmutatásán tuli - vigasza, hogy a többiek majd győznek helyette is.

"Nagy példa lett - hangsúlyozza Apáczai utóéletét Porcsalmai - a maga-földáldozásé". "A szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani" - zárják a drámát a hűtlen tanítványnak, Pávainak szavai.

13./ Gandhi halála /1963/.

Ez az Apáczaira jellemző legbensőbb szándék és lelki tartalom torzulás nélkül Németh László egy másik hőiséé, Gandhié is.

Ez a legendás hírű és a világ szemét cselekedeteire irányító nagy ember életében egy általános jellegű problémára /korunk egyik fő kérdésére!/ kereste a választ nagy hatású és sokat vitatott történelmi kísérletével: vajon lehetséges-e nem machiavellista esz-

közökkel történelmet csinálni? Lehetséges-e az eszköz és az erkölcs abszolút harmóniája a történelmi sorsfordulók idején?

/E kérdéskomplexum gondolati magja egyébként az Utazás című drámában található meg. Karádi tanár ur történelemszemléletének is lényeges eleme a történelmi lépések megtételének szükségessége mellett az, hogy a társadalmi változások nagy "műteteit" a legkevesebb fájdalommal kell elvégezni./

Gandhi az emberi élet modelljét akarja Indiájával felmutatni, bizonyosságot szolgáltatni a világnak a népek együttélésének egy emberibb lehetőségére. Kisérletében magasrendű humánus nyilvánul meg, bukását együttérzéssel, megrendüléssel vesszük tudomásul.

"Az emberiség vagy öngyilkosságot követ el, vagy eldobja a fegyvert, s akkor a szatiagraha, az igazsághoz való ragaszkodás - az erőszak nélküli ellenállás lesz az egyetlen szablya, amellyel valamiért harcolni lehet" - foglalja össze Gandhi elveit és módszerét. Igazsághoz való ragaszkodása tehát egyet jelent a szatiagraha követésével.

Igazságosságában is az abszolút bizonyosságtudat megszerzésére törekszik. Azt tartja, hogy "nem jó védője a maga ügyének az, aki nem védője ugyanakkor a szembeállóénak is az igazság mértéke szerint."

Gandhi - akit a világ Mahatmának, nagy léleknek nevez - mélységesen humanista: "Bizom az emberekben." "Bizom a belátásban." "...hiszek az emberek szárnyaiban" - mondja, s még sorolhatnánk szép vallomásait: az emberbe vetett hitének bizonyosságait.

A történelmi méretű emberi örültség elleni harc egyik legkiemelkedőbb személyisége ő. "Én... nem tudok az erkölcs, s a politika dolgai közt választvonalat húzni..., aki tudja, hogy az emberiség egy, ...s a bölcsesség is egy..., az a politikában is ennek a bölcsességnek a szavát akarja érvényesíteni" - vélekedik. Az örültség mozgatórugója ebben az esetben éppen a politika tudományának machiavellista felfogása, amely szerint - hogy ismét őt idézzük - "jó politikus az, aki ott hisz és ott bizalmatlan, ott mond igazat és ott hazudik, ahol azt a politikai mesterség, a párt-érdek megkívánja."

Élete - s ebben ismét számos más Németh László-hósszal rokon - üdvösségharc, tudatos istenkeresés. A létező összes vallást mint eszközt fogja fel, mindahányat, mert szerinte nem az a fontos, hogy ki milyen úton ér el istenéhez, hanem az, hogy elérjen oda. "Isten csak az utat irta a szivünkbe, s a bizalmat, hogy az hozzá vezet" - mondja az utolsó utjáról őt lebeszélni akaróknak. /Összezseng ez a gondolatmenet A "vallásos" nevelésről című Németh László-~~í~~ tanulmány hasonló jellegű fejtegetésével./

Gandhit is az erkölcs irányító szava, a "belső hang" indítja minden elhatározására. "Ha az szól - mondja -, az érvek mint kotlósek csapkodnak a héja mögött".

Gandhi nagyságában van valami tiszteletre méltó, de meghökkenítő korlátozottság. Ahogy fia jellemzéséből is kiderül: "az ő hite az emberekben határtalan." Valami csodatévő "isteni, vagy gyermeki bizalom".-Ezenkívül Gandhi csak a "vagy" - "vagy"-okat ismeri. Az emberiség sorsának alakulásában csak az öngyilkosság, vagy a szatiagraha követésének alternatíváját látja. Elhivatottság-tudatában is a szélsőségek jellemzik: "megtenni, vagy meghalni" - így hangzik a jelmondata.

"Gandhi politikusnak is elsősorban költő" - mondja róla a darab egyik szereplője. /Amikor a II. József-ben a császár fő hibájának azt tartja, hogy nem vált egy "megtestesült eszmévé", Kaunitz csendesen megjegyzi: "felség, ez költészet"!/

Ahogy Simon István szép tanulmányában megjegyzi,¹⁴ Gandhi nem a realitásokra, a történelem, a tömegek valóságos igényére figyel elsősorban, hanem a belső hangra /amely mögött az érvek hiába csapkodnak!/.

Gandhi ott téved legnagyobbat, hogy az emberiséget homogén egységnek fogja fel. Ezért nem talál követőket sem a tömegek, sem a vezetők között. Döbbenve veszi észre, hogy a szatiagraha a nép millióiban csak passzív ellenállás volt. Az elitet is félreértette ugyanakkor, mert náluk a felszabadulás előtti "önkéntes áldozatvállalás" átcsapott - ahogy ő mondja - "a tétlen hatalom-élvezet ernyedtségébe."

Gandhi tulbecsülte az eszme~~f~~erejét, figyelmen kívül hagyta, hogy a politikát végső soron nem is az eszmék, hanem az emberek csinálják. Emberek, "akikkel - ahogy a darab Nehruja mondja - egy emberi valószínűség-számítás szerint kell bánni." Gandhi viszont nem tudja a maga követte szatiagrahát az egyes emberekhez igazítani, nem tudja azt "emberszabásuvá", mindenki számára követhetővé tenni. Pedig törvényszerű, hogy egy általános elvet csakis konkrétan, osztályok, rétegek, csoportok érdekeihez és lehetőségeihez szabva lehet realizálni. /A jóság, becsületesség, önfeláldozás önmagában való elégtelenségét mutatta meg Németh László többek között a II. József-ben is, ha nem is ilyen egyértelműen./

Németh László az Égető Eszter-ben arról beszélt, hogy Gandhi a maga "tisztaságával" egy birodalmat szabadított fel. - Pályája sikeréről azonban - mint ahogy ezt az író is hangsúlyozza - nem az dönt, hogy az angolok kivonultak Indiából, hanem Gandhi utolsó útja, amikor "őrzöngő nacionalistákat békítgetve megtört szívvvel vonult át bengáliai falvakon a kikerülhetetlen golyó elé."

Gandhi személye mindazonáltal a legnagyobbak közül való, rendkívüli egyéniség. Ahogy a kortársak - némi tulzással - mondták, egyedül üzte ki az angolokat, és teremtette meg a független Indiát. S nem eszméjének egésze, hanem csak része: a módszer jutott csődbe. Németh László világosan látja, s láttatja is ezt. Mert e végső soron megbukott történelmi kísérlet "melléktermékeként" - s ezzel lehet kerek egész a Gandhiról alkotott írói vélemény - egy másik /nem kevésbé fontos!/ tanulságot is leszűrhetünk a drámából. Nevezetesen azt - s itt Németh Lászlót idézzük -, hogy: "Aki erkölcsében nyugodt akar lenni, eszközeiben is kényesnek, válogatósnak kell maradnia, nemcsak a magánéletben, a közéletben is."! /A történelem eszközei./

Vajon Gandhi hős volt? Szent? Vagy szörnyeteg? - Ugy hisszük mindhárom egyszerre. Szent volt a nem-ragaszkodásban, hős a bukásában, és a Jó felmutatásában, szörnyetegszerű pedig lelki nagyságában, követhetetlenül magas, nem "közönséges" emberekre mérete-

zett következetességében.

*

A Gandhi alakjának Németh László-féle értelmezésével kapcsolatban vitába kell szállnunk Rényi Péter néhány megállapításával.

"Németh azt a morális zsenit, amelyet Gandhiban ábrázol, eszmének szánta, mércének /kiemelés tőlem: M.I./, amelynek példáján a mai vezető réteg morális igénye is csiszolódhatna" - állítja Rényi.¹⁵ Ebből kiindulva veti Németh László szemére, hogy mércéje "a társadalom politikai strukturájától független", s így "nem segít, hanem árt."¹⁶ - Véleményünk szerint lehetséges, hogy Németh László Gandhit eszménynek szánta, de mércének semmiképpen. Hiszen - ahogy elemzésünkől kiderül - Gandhi nagysága nem követhető, módszerében már-már riasztó. Nem hisszük tehát, hogy Németh László éppen ezen a példán csiszoltatná a "mai vezető réteg" morális igényét. Márpedig ha Németh László nem mércének szánta alakját - amint hogy nem annak -, Rényi második állítása értelmét veszti.

Gandhi-drámájával pedig Németh László igenis segít! Mint ahogy minden művében, itt is a tisztánlátást segíti, segít az önvizsgálatban, segít bizonyos módszerek - "a történelem eszközei" ! - feletti elgondolkozásban.

Gandhi végső elkeseredésében, igazságtalanul vádolja a tömegeket /nem téve különbséget az "őrjöngő nacionalisták", a megtévesztettek, s a passzív, sőt szenvedő alanyok közt/, amikor azt mondja róluk, hogy "mihelyt erősnek érzik magukat, aljas hatalmaskodásba" mennek át. /Ilyenféle vádaskodást láthatunk a hasonló lelki szituációba került Misztótfalusi esetében is./ - Gandhi e véleményében tehát Németh Lászlónak nem a ^{hőisével} ~~Gandhival~~ való azonosulását kell látnunk - mint ahogy ezt Rényi burkoltan feltételezi -, hanem éppen ítéletét Gandhiról. Németh László nem felmenti, vagy éppen séggel felmagasztalja itt hőjét, hanem erősen megkérdőjelezi Gandhi itteni igazságát, mint ahogy tette ezt drámahőse politikai módszerének egésze vonatkozásában is.

Ahogy a Történelem eszközei-ben is írja: Gandhi erényei úgy válnak tragikussá, hogy "mértéktelenségében olyan követelményeket állít fel, olyan feltételekre épít, melyekre a megmozgatott embertermészet tehetetlenségében végül is visszaüt." A tömegek egy részének magatartása tehát nem valamiféle "kilengés", hanem természetes reakció. Nem fogadható el tehát Rényiinek az az állítása sem, hogy "Németh szerint nem a Gandhiknak van tanulnivalójuk a tragédiából, hanem a tömegeknek, és csakis a tömegeknek",¹⁷ mert hisz, ha a drámabeli Gandhi nem is, de Németh László világos különbséget tesz a "tanulnivaló" és a vad, embertelen fanatizmus között.

IV. rész

"SZERETTEM AZ IGAZSÁGOT..."

14./ A "történelmi" drámák elé.

Dolgozatunknak e fejezetében tulnyomórészt Németh Lászlónak azon drámaival foglalkozunk, amelyek "Történeti drámák" cím alatt láttak napvilágot.

Az eddigiek során jelezni próbáltuk, hogy az ugynevezett társadalmi és történelmi drámák között nem érzünk lényegi különbséget. Ennek szellemében tárgyaltunk több "történelmi" drámát is a "társadalmiakkal" kapcsolatban, illetve néhány "társadalmi" drámát a regények problematikájához kötötten. Németh László ugyanis minden drámájában vagy magyar, vagy egyetemes emberi, de mindig általános jellegű problematikát ragad meg, és ha nem is véletlen, de feltétlen esetleges az a tény, hogy mondanivalóját térben, vagy időben milyen körülmények közé helyezi, milyen cselekménybe ágyazza. Ilyen vonatkozásban tehát minden drámája /sőt regénye is/ társadalmi, hiszen mindegyikben az emberről, a társadalomról beszél.¹⁸

Hogy mégis sokáig tartotta magát ez a merev szétválasztás, annak talán az az oka, hogy a közvélemény súlyosabbaknak érezte a történelem alakjairól írt drámákat, mint a "névtelenekről" szólókat.

Való igaz, hogy az előbbi típusu alkotásaiban amellet, hogy a hősök belső konfliktusa a "társadalmi" típusu drámáihoz képest kiélezettebbé válik, az ellenfél legtöbb esetben maga is a színen van, és egy társadalmi hatalom képviselőjében naggyá növekszik. Ahogy Siklós Olga ezzel kapcsolatban helyesen megjegyzi: a "harc élesebbé és veszélyesebbé válik, hatósugara megnő..."¹⁹

A hősök ideáinak vonatkozásában még annyit jegyeznénk meg, hogy a történelmi személyiségekről írt drámákban - a haladás tendenciáját tekintve is - a hősök igazsága legtöbb esetben nyilvánvaló. /Szemben, mondjuk a Cseresnyés Mihályéval./

Erről az egybeesésről azonban csak általánosságban lehet beszélni, s nem minden esetben. /Hiszen a II. József kapcsán láttuk, hogy a polgári forradalomhoz viszonyított történelmi "fáziseltolódás" következtében a dráma főhőseinek legfőbb ideái /vagy az eleve korszerűtlenségük, vagy pedig csak a reform határáig terjedő voltak miatt/ éppen a különböző gazdasági és társadalmi ellenerők nyomásának a hatására válnak életképtelenné. A Gandhi-dráma vonatkozásában is említettük már a módszernek /mint az idea részének!/ elégtelenségét, kivihetetlenségét.

Látni fogjuk azt is, hogy a történelem VII. Gergelyének /és a drámabeliének is/ igazsága szerintünk erősen vitatható, mint ahogy más történelmi személyiségek /pl. Petőfi, Görgey/ drámába emelése kapcsán a kérdőjeleket már maga az író teszi főalakjának végső, vagy részigazsága után./

Kézenfekvő tehát, hogy a társadalmi - történelmi címke nem lényegbeli, inkább csak minősítésbeli megkülönböztetésként fogadható el.

Németh László történelmi alakjait /VII. Gergelyt, Széchenyit, Husz Jánost, Galileit/ a szívósság, a reménytelennek tűnő helyzetbeni makacs kitartás, az erkölcsi nagyság jellemzi. Ez a töretlenség, a célok felé vivő és az elvek melletti szívós kitartás az író személyiségéből is fakad. A magyar dráma ügyét ezzel a szenvedélyes hittel segítette saját drámáinak megírásával; betegségével, elszigeteltségével is e makacs szívóssággal

küzdött hosszú éveken át. /Érdekes megfigyelni, hogy nem egy alakjának helyzete betegséggel, illetve a közvetlen környezet terhével is súlyosbodik konfliktusaikban. Széchenyinél az elmeorvosintézet, Husznál a börtön, II. Józsefnél a tüdőbaj, Galileinél az inkvizíció, Görgeynél az internálás, VII. Gergelynél - és Galileinél is - az aggkor nyavalyái jelentik ezt a terhet./

A Németh Lászlóval drámákat írató "közösségi kényszer" a Sámsonnal kezdődő "történelmi" drámái során a 30-as évekbelihez képest még csak megerősödött. Így ír erről A mű védelme című levelében: "E darabok Széchenytől Galileiig mind kétfelé kiélezett kardok. Egy = "igen" = és egy = "nem" = szól mindenikben. Az igen a hagyománynak szól, melyre a szocializmus mint őseire hivatkozik. Az ...igazságszeretet... a fáklya, melyet e futók VII. Gergelytől... Petőfiig egymásnak és végül nekünk tovább adnak. A nem: az eszközöknek szól, melyet a multban ellenük alkalmaztak, a darabok írásakor azonban a szép örökséget szennyeznek hitelrontón. Csak e kettősséggel fejezhették ki az író szándékán túl azt a meghasonlást, melybe itt a jóérzés és rajta át az egyszerre emelt és meggyalázott közösség került; a mély történelmi kétértelműséget, mely reánk szakadt." Az akkori idők emberének feltett kérdéseire válaszol tehát ezekkel a drámákkal a tanulmányaiban megismert hősök nyelvén és példájával.

A "közösségi kényszer" mellett néhány drámáját - így például az Eklézsia-megkövetés-t, vagy a Husz Jánost személyes jellegű problémák /a 45 előtti önmagának megtagadására való felszólítás/ is motiválták.

Németh László drámáit vizsgálva szólnunk kell még egy látszólag kitekintésnek tűnő, valójában azonban a Németh László-i hősök cselekedeteit lényegesen motiváló kérdéstről, e drámahősök feladatvállalásának indítékairól.

Almási Miklós a dráma különböző típusait vizsgáló könyvében szembeállítja a shakespearei és a schilleri drámatípusokat. A shakespearei hős - itt Almási Hegelt idézi - "önmagából veszi célját", és ez a cél egybeesik a történelmi tendenciákkal. A schilleri drámánál vi-

szont "a történelem feladatokat állít a hősök elé, melyekhez személyes mivoltuknak, temperamentumuknak, érzelmeiknek nagyon kevés köze van".²⁰ Ezek tárgyi feltételként, idegenül állnak vele szemben. "A cselekvésben már nem él többé az egyéniség teljes, ="egész"= világa, a tetteket nem az egyén szükségletei hívják életre, a tevékenység leszakad az emberről, s szembefordul vele."²¹

A shakespearei hősök spontán határozzák el tetteiket - folytatódik Almási gondolatmenete -, vagy harmonikusan belenőnek abba. A "polgári" drámáknál a hős keresi, latolgatja, hogy mit kell végrehajtania. Épp akkor kezd latolgatni, amikor tisztába jön személyes hajlamaival, indulataival. S tetteiben "nem az igazi ember vesz részt, az ember a cselekvést csak mint maszkot veszi magára, benne nem ön-maga jut kifejezésre."²²

Ha már most Németh Lászlónak a következőkben tárgyalandó drámahőseire vonatkoztatjuk Almási Miklós fejtegetését, megállapíthatjuk, hogy e figurák többsége /VII. Gergely, Misztótfalusi, Galilei, Görgey, Petőfi/ ez utóbbi hőstípus körébe sorolható. Az utópiákat megközelítő társadalmi drámák hőseinél pedig - mint láttuk - a "Tarthatatlan Közállapot" jelenti a cselekvésre készítő "történelmi feladatot". Klasszikus esete ennek a schilleri drámahőssel való rokonságnak VII. Gergely alakja.

15./ VII. Gergely /1937/.

Első "történelmi" drámájának háttérül Németh László a XI. századi Közép-Európát, a történelem egyik legmozgalmasabb időszakának színterét választja. A hatalmi hegemoniáért folytatott investitúraharc, egyházszakadás, torzsalkodó fejedelmek és egyházfők; számtalan érdek kavargat Róma körül.

Ebben a rendkívül zavaros történelmi helyzetben Gergelynek, a pápának feladata, hogy megteremtse a rendet, az arányokat: neki kell méltó módon betöltenie Szent Péter trónját, megvalósítania az ő hagyatékát.

Ellenfelei - ahogy a pápa jellemzi őket - "gyógyíthatatlan hűség-törők, szentségárulók, paráznák...", azt nézik, hogy lökhetnék le

az egyház gyepölőjét magukról. Olyan világ ez, ahol "az egyház már püspököket is csak fegyverrel és átokkal képes törvényre szorítani."

Gergelyt a történelmi feladat nagysága tartja a pápai trónon. /..."én úgy éreztem mindig és ma is, hogy gyengeségemen századok építménye inog, s minden azon fordul, kitartok-e, vagy elroppanok."/ Hatalmát, szerepét nem kívánt hivatalnak nevezi. "A háló nagy, de a pók gyenge" - mondja máshol. A pápaság hatalmas terheit "a gyengét óriási szerepbe rázó Isten kényszeréből" kellett vállalnia. "Sírásra és panaszra érzékeny aggastyán"-nak látja magát. "Ha nem volnék Szent Péter helytartója, egy öreg, ide-oda hányt embernek tartatnám magam, aki mint a vásárosok védnökségre szorul, s rablóktól fél" - mutat rá "hivatala" nem kívántságának legfőbb okára. A test is szökne tőle, ha engedné. De nem engedi! A felelősség összetartja. A pápai trón betöltésével járó, a fejedelmek, királyok, főpapok lelkéért és saját üdvösségéért való felelősség. /Súlyos helyzetét isten próbatételeként fogja fel./

Szive, érzelmei valóban egy gyenge öregéi, - esze és magára kényszerített keménysége azonban a Szent Péter trónján ülőé. Mint "lelkiatya" gondosan teszi mérlegre ellenfelei vétkeit, igyekszik a jó szóval, a megértéssel is hatni /szívében a lázadó Henrik iránt is szeretet van/, azonnal lecsap viszont ellenségeire, eszközeiben nem is nagyon válogatva, mihelyt hatalmi kérdésekről van szó. Ha már a feladat rászakadt, teljesítenie kell azt, sőt erejét is éreztetnie kell a világgal. /"Azt mondják, rettenetes szeme van. A bűnbánók úgy jönnek ki tőle, mint megvert diákok" - mondja a darab egyik szereplője./ Alapelve - legfőbb ideája -, hogy a "társadalom rendje: a szellem-egyház elsősége minden világi jog, hatalom intézmény fölött."

Környezetéből magasan kiemelkedik. Messzire lát, koncepciója magasan ívelő, a világpolitika erőviszonyainak biztosnak vélt ismeretében él. Péter, a "hü" embere, Ottó püspök, vagy Hugó apát, a "sugó tanácsnok", nem érnek fel Gergely nagy gondolataihoz. Önemésztő utkeresésében egyedül kell szembenéznie az óriási feladattal: "Egyetemes szomorúság vesz körül" - panaszolja. Ugyanakkor fi-

gyelembe sem veszi környezetének ellenvéleményét, nem hajlandó mások felé tekinteni, az emberekhez való viszonyának egyetlen kritériuma; követik-e az ő eszményét. Ha nem, - nem emberek többé, hanem parázna kiátkozottak.

Ez a "szent ördög" - ahogy Hugó apát mondja - kérlelhetetlenül ti-
por bele a világba.

Vajon honnan ez a feladata teljesítéséhez szükséges erő ebben az öreg emberben? - "Az Isten ujja itt van" - mutat a mellére egy alkalommal Gergely. A hideg ész, a terv, a logika megérzéseiből, szívéből fakad fel. Mikor könnyekkel, könyörgéssel próbálják rávenni Henrik beeresztésére, a körülötte állóknak így válaszol: "Énvelem az Isten közvetlen beszélt idáig. Mint ködből a hajósok hangkürtje, úgy hozta hozzám parancsát a lelkemben lakó homály. Ha ezt a hangból való kezet én egyszer eleresztem, csak egy botorkáló öreg gyerek vagyok."

Ugyanaz a "hang" sarkallja tehát cselekvésre, mellyel már hasonló szerepben többször is találkoztunk. /Gergely esetében - egy pápáról lévén szó - az idea-emberben lakó isten azonos a tételes vallások tulvilági istenével./

Gergely az abszolút igazságot keresi. Makulátlanul, mindenki megelégedésére akar cselekedni. Ezek a célkitűzések azonban már önmagukban is irreálisak, ráadásul Gergely nem ismeri fel a történelem valódi menetét; a birodalmak, királyságok, főpapok egymást sokszorosán keresztező érdekeit, céljait, s ezeknek mozgató okait. Élettelen bábuknak tekinti csak alattvalóit, akiket neki kell tologatnia egy ropant sakktáblán; Krisztus földi helytartójának szerepében, s az egyház érdekei szerint.

"Nem, testvérem, én nem bizom a világot a történelemre" - jelenti ki -, értsd: a királyokra, hadvezérekre, háborukra, tömegekre.

Megszállottan, eszméjében vakon bizva, időnkénti elcsüggedések után új erőre kapva munkálkodik egy-egy hozzá ért "utmutatás" nyomán isten földi államán: amelyben - Matild szavait idézve - "a király az utolsó templomszolga után következik..." Meg akarja változtatni a történelem menetét, ez a beavatkozás azonban egy kivételes ember

óriási rögeszméje. Sorsában tragikus módon ütközik meg az idea és a valóság!

Minthogy egyre inkább sebezhetővé válik erkölcsi alapon álló, megérzésekre hallgató, isteni jelre váró, a cselekedeteket legszivesebben elodázní akaró karaktere; lassanként elbizonytalanodik a sokféle és "módszeres" ráhatás alatt. Éppen küldetéstudatában való kételkedése pillanatnyi gyengeségét használják fel Hugóék, hogy az érzelmek és az ész, az emberség és a kötelesség belső viaskodásában őrlődő Gergelyt térdre kényszerítsék. /Milyen sokatmondó a II. felvonás záróképének egyik szerzői instrukciója: "A tömeg a pápát valósággal lesodorja a lépcsőn"!/

Ez a térdre hullás okozza tulajdonképpen Gergelynek a lélekben elszenvedett vereségét. "Gyenge bűnös" - így zokog fel a kereszt alól. Tudja, hogy meggyőződése ellen tett, hogy nem tudott ellenállni, nem tudott következetes maradni.

Igazságához a vereség után még konokabban ragaszkodik, mintegy feledtetni akarván megingását, és csendesíteni lelke háborgását. Nem ismer többé semmiféle kompromisszumot, nem képes a dolgok menetén fordítani egyet, nem tud új szituációt teremteni, vagy a megváltozott helyzethez alkalmazkodni.

Mikor Róma nemesei megnyitják a kapukat Henrik előtt, Gergely az Angyalvárba menekül, majd egy normann kalóz szabadítja ki, szörnyű pusztítást okozva városszerte. A száműzetés belső zaklatottságu magányában Gergely önvizsgálatra kényszerül. "Ki csalt itt?" - teszi fel magának a legfontosabb kérdést. "A hivatásérzet volt hamis, vagy én hibáztam?" - Önvizsgálatában azonban csak egy válaszról akar tudni; "hogya már elbuktam, büntudatom, s ne hitem találja meg a hibát." - mondja Desideriusnak. Azaz: lehet, hogy mint ember gyengének bizonyult, de céljai helyességéhez, az igazsághoz, semmilyen körülmények között sem férhet kétség!

Desiderius válaszolgatásainak lényege az, hogy "az emberekben nemcsak a világosságot kell tisztelni, hanem a homályt is." - S ezzel rá is világít Gergely bukásának egyik okára: a világba való beletiprásra, az eredménytelen, tehát ésszerűtlen keménységére, a be-

látás emberségét nem ismerő "őrültségre". "A pápai székből rég ült tisztább szándék, mint a tied" - mondja többek között az apát. "De az emberek kevélységnek érzik a te türelmetlen gondoskodásod. Egyházfejedelmek panaszkodnak, hogy míg minden ötleted a Gondviselés sugallatának érzed, bennük az ép ész munkáját is kétségbe vonod" - teszi teljessé a magyarázatot.

Gergely szörnyetegszerű nagysága azonban nem rendül meg. Megvetéssel hallgatja Desideriust, - majd utódainak listájáról is kihuzza nevét. Ő maga a világból hiányzó belátásra, az emberfölötti feladat megvalósításhoz szükséges "emberfölötti segítség" elmaradására hivatkozik, de legfőbb érvét a dráma utolsó mondatában tárja a világ elé: "Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben."

VII. Gergely ellentmondásokkal terhes alakja, szörnyetegségbe merevedő makacssága és viharos bukása csupán egy ponton felemelő: az igazság szenvedélyes szeretetében.

Ez az igazság azonban tulontul általános, már-már megfoghatatlan. A feladat, melyet Németh László a történelem szorongató erőiben Gergely vállára rak: óriási. Kitűnő drámai érzékkel viszi végig hőseit megmásíthatatlan végű útján, kevesebb figyelmet fordít azonban a Gergelyben végbement torzulás elemzésére.

Gergely bukásában így a dráma félreérthetetlen mártírumságot sugall, az írónak hőse iránt érzett rokonszenve pedig zavartalan.

16./ Az önfeláldozó szerepjátszó igazsága.

Széchenyi alakja - ahogy már láttuk is - sokat foglalkoztatta Németh Lászlót. Nemcsak mint nagy reformer és különös ember érdekelte, hanem az ő tragikus sorsában fellelhető és általánosítható, az író is igen közeli érintő kérdések vonatkozásában is.

Széchenyi István életének döblingi szakasza - melyet a dráma összefog - egyenes folytatása az elmeegógyintézetet megelőző éveknek. Amint Németh László a már említett tanulmányában írja: a "veszélyt látó képzelet Széchenyinek ifjúságától muzsája és kinzója

volt: magasabb és nemesebb lánggal zavarta élni, embereken és valódi nehézségeken kívül kísértetekkel is harcba keverte."

1848/ nyarán ezek a fantomok tébolyult erővel rohanják meg. Az egyetemes pusztulás víziójától szenved, s naplójából szörnyű önvád olvasható ki, mely elnyomja az egyre halkuló védekezést. Még harcol üdvösségéért, de egyre közelebbinek érzi az elkárhozást. Hite szerint nem tud már élni és cselekedni; erkölcsi világrendje ellenére tenné, ha részese lenne a nemzetre zuduló vérzivataroknak, - ugyanakkor élete eldobására sem képes. /A törrel, pisztollyal való kacérkodás, a Deákot is öngyilkosságra csábítás, a Dunába ugrás önmagát is megmosolyogtató kísérlete ezt a zavaros lelkiiséget tükrözik./

Ő nem úgy volt örült, ahogy azt a hétköznapi szóhasználatban értjük, csupán problémalátása szűkült le a kárhozat-üdvösség keskeny sávjára.

Az 1946-ban íródott dráma Széchenyiye halála percéig játékos ember marad. Romantikus hajlamai, egy egész nemzetet foglalkoztató politikai multja és döblingi helyzetének különlegessége készítetik erre elsősorban. Ebben a lelkiiségben jól megfér egymással a biztosnak tűnő önismeret, a cseppnyi hiuság, a Blick megírásán és kicsempészésén érzett öröm, a hazai visszhang ismeretén alapuló önérzet és megelégedettség, a sejtelmességkeltés gyermeki boldogsága, és játéklehetségeinek borzongást is keltő tudata.

Az első perctől kezdve érzi a veszedelmet, minden mondatba, félmondatba saját szorongását, sötétben látásának komorságát viszi bele; beszélgető partnereinek gondolatait tovább szőve és borusabbra hangolva pergeti tovább, s magát ijesztgetve figyeli a hatást önmagán. És bár sejti, hogy a hálót hamarosan kivetik rá - ahogy Géza mondja -, szinte sportot csinál belőle, hogy "minden elképesztő gyanuba" belekeverje magát. - Vakmerő játékos, nagy szerepjátszó!

A "szeszély sugókönyve szerint komédiázza a hazafit, összeesküvőt, bolondot, misztifikátort, állam- és természetbölcset." Ebben a sokarcuságban sokféle érzelem munkál... Ebből a sok év óta "kor, betegség és politikai halál hármasságában" fekvő figurából a beteg, gyenge aggastyán, a reformmozgalom hőse, az aggódó férj és apa,

a saját jövőjét rettegve kémlelő ember szava szól. Minden szerepében más, környezetének minden tagjához másképpen beszél: több, vagy kevesebb igazhoz több, vagy kevesebb álérzelmet kever brilliröző mutatványaiban.

Szerepjátszásának oka vallásos ösztöneinek mélyén rejlik. Egész életében ezeknek keresett célt üdvösségutján való meg-megkapaszkodásában. /"A pokolban... nem hiszek, de az elkárhozásban igen" - mondja egy helyütt./

A Bachék rendszeréről kimondott igazság - melyet most a döblingi intézetből a Blick-ben kellett kivetnie a világ elé - az a pillanatnyi belső megkönnyebbedés, amely miatt a szerepjátszást itt vállalnia kellett és kell. Hiszen a cselekvésre ez az egyetlen lehetősége, s ő nem tud nem cselekedni! "Vannak ilyen lelkek, akik szakállasan és pipával jönnek a világra - mondja a mindig mindent bölcsen megfontoló Deákról. Aztán magára fordítja a szót: "más szerencsétlenek a sorstól összetörve a halál szélén is diabolikus suhancok maradnak, akik készek egész családjukra az akasztófa árnyékát vetni, csak hogy Bach Sándor... orra alá egy kis nemzetközi borsot törjenek."

A családjáért érzett mardosó felelősségtudat egyre erőteljesebb, ugyanakkor a felelősség vállalásának érzete is szilárd benne. Akárhogy is történt - hangoztatja -, vállalni kell a következményeket. A házkutatás után mégis "új Laokoontként", döbbenve áll, testét ellepi "az egyre jobban szorító borzalom nyirka."

További lépései részint e "laokooni kigyók" letépésére, részint pedig az öngyilkosságot - mint ennek egyik lehetőségét - igazoló bizonyosság megszerzésére irányulnak.

Goldmarkkal való összeecsapásában arra szeretne igazolást találni, hogy szerepjátszása szükséges és hasznos volt./Az orvost - akárcsak Széchenyit - a romantika szerepjátszással kapcsolatos kérdései gyötrik./ A végig két sinen futó párbeszéd Széchenyi veszélyt látó képzetében szerencsétlen módon kapcsolódik össze. Goldmark doktor egy - csak önmaga előtt ismert - problémához kanyarodik vissza minduntalan. Széchenyi kezdetben a szerepjátszás előnyeit, hasznosságát, nem, nagy tettekre sarkalló hatását hangoztatja, saját életéből hoz-

va példát. /Ez a példa az akadémia megajánlásában vállalt szerepe, amikor is ő jóformán azt sem tudta, mire ajánlkozott./

Goldmark következetes ellenkezését és vádjait azonban magára vonatkoztatja. Kimondva, sarkítottan megfogalmazva hallja, ami benne eddig csak sejtés, fel-fel^ltámadó önvád volt: hogy a hiuság, a mind nagyobb és kockázatosabb szerepek vállalásában hajszolt discsőség, amely nemcsak maga, de családja végveszélyét is jelentheti: jóvátehetetlen bűn!

Széchenyi ugyan megvédi magát Goldmark ellenében, de lelkiismeretével szemben már tehetetlen. Felszakad a lelkében fészket vert furiák zsilipe; s azok mélyen süllyesztik karmaikat a most már vergődő ember szive köré. Kétségbeesve és feldultan bizonygatja közben belépő felesége előtt is, hogy mindazt, amit tett " a magyar nemzet leghivebb fiaként" cselekedte, s a következményekért Crescentiával és a gyerekekkel szemben a "mindenható Isten" előtt maga vállalja a felelősséget; az önemésztő váddal szemben nincs többé ellenszere - Goldmark szavaiból ő félreérthetetlenül magára ismert!

Mindeközben az őt egészen pályvára verni akarók csapdája is egyre inkább közelít felé. A provokátor Babarczy ezredestől a zárt intézet lehetőségének gondolata hullik elé. A rendőrminiszter levelének olvasta után - "A döblingi intézet megszűnt az ön számára asyllum lenni" - órák hosszat áll az ablaknál, betűket ír rá, és sir...

Széchenyi egyre inkább hajlik elkerülhetetlen végzete felé. Végrendelkezik, hogy legalább egy vádtól - a családja iránti felelőtlenségétől - tisztázza magát önmaga előtt. - Brach tálalása rémképekkel gyötri.

Lonovics érsektől szeretné hallani a második önigazolást, ám ezuttal is hiába: az öngyilkosság elkövetésének erkölcsi-vallási szempontból való támogatását nem kapja meg.

Kétségbeesése letisztul, a halk sirásból az elhatározottak szilárdságának fölénye oldódik ki. Az Augsburger-ben megjelenő cikk olvastán szillogizmusokat gyárt, melyekben sorsa kikerülhetetlenségét bizonyítja.

Életösztöne ponttá zsugorodik - a további szerepjátszás lehetősége két ok miatt is lehetetlen. Egyrészt a zárt intézet miatt, főként pedig, mert a Goldmark által felszabadított démon diadal-maskodott. Cselekvési tere végleg eltűnik, az igazság védelmére nincs többé lehetősége. Táncoló idegei már nem bírnak megbirkózni a reá váró rémes sors árnyával sem. Már csak egy "porszem" hiányzik, ami az akaratot a tettel összeköti, ami az akaratot cselekvéssé realizálja.

Ez a porszem akkor áll be az akarat és a tett közé, amikor husvét reggelén Crescentiára /!/ és a magát az élettől elválasztó iszonyu ürre gondol. A pisztoly eldörren. A Blickért "életével kellett fizetnie... ő maga is megértette..., hogy milyen veszélynek tette ki vele magát és családját, csak hogy amit igaznak érzett, indulatával együtt - ha minden összeszakad is, - a világba okádja!" /Markusovszky/

Széchenyi igazsága a lélek rejtett zugainak legerősebb igényéből, a személyiséget belülről ösztönző erőből fakad. Az ő igazsághoz való ragaszkodása - önmagához való ragaszkodás. /VII. Gergely "igazsága" - mint láttuk - egy külső erő diktálta parancshoz ~~való~~ mindenáron való igazodás, amely végül is súlyos torzulást okoz személyiségében./

Széchenyi életének tragikus bevégezésében is hű maradt nagy emberségéhez és emberséges nagyságához.

17./ Fölfelé akartak menni ott, "ahol minden lefelé ment".

Ut a Galilei felé.

A következőkben Németh Lászlónak azt a két drámáját tekintjük át /az Eklézsia-megkövetés-t /1946/ és a Husz János-t /1948/, amelyek azon tulmenően, hogy néhány évvel a Galilei előtt íródtak, rokon problematikájukban, s gyakran szituációikban is megelőzik az 1953-ban keletkezett Galileit, így tehát e nagyszerű alkotás mintegy előképeinek tekinthetők.

Az Eklézsia-megkövetés főhőse, Misztótfalusi Kis Miklós - Apáczaihoz hasonlóan - Hollandiából, a tudomány, a műveltség, a gazdagság országából szakad haza a maga Erdélyébe. Az eklézsiától való függetlenségben, nagyszerű masinája zavartalan működtetésével, egész tudásával hazája javát akarja szolgálni. Célja, hogy a kis Erdélynek a zsaluit a világra kinyissa, "a bibliotékákat jeles könyvekkel" töltsse meg; "az illiterátus embereket" az olvasásra rákapassa.

Kis Miklósban kevés nyoma van a VII. Gergelyeket jellemző keménységnek, makacs lábmegvetésnek, konok szívósságnak. Sokkal több viszont a panaszkodásnak, az önmarcangoló, de az ügyet előbbre nem vivő vádaskodásnak, keserű csalódásoknak, kiábrándultságnak. Talán a leginkább "hétköznapi" ember ez a Kis a Németh László-i hősök sorában. Számos apróbb emberi gyengéje /rátartiság, régi sikereinek gyakori emlegetése/ mellé jó nagyok is párosulnak /pl.: igazságtalan vádaskodása "ez ellen a nemzet ellen"/. Misztótfalusi nem "prófétai" alkat. Legszívesebben elmenekülne a rá váró feladat elől - feleségét és két kislányát itthon hagyva -, vissza Hollandiába, hogy kintről álljon bosszut az ott a "kezébe kerülő" erdélyi hatalmasságokon. A maradásra és a cselekvésre felesége siránkozása, de főleg Pápai Páriz józan szavai késztetik; ki-nyomatja a panaszait és érveit összefoglaló Mentségek-et.

Könyve óriási vihart kavart. Bocsánatot csak egy módon kaphat: ha az oltár előtt bevallja és megbánja, amit az egyház ellen vétett. Kis Miklós szunnyadó virtusa csak ebben a kiélezett helyzetben támad fel. Sokat türt el már eddig úgy, hogy csak háborgásával, pöfögésével jelezte ellenállását. A megalázkodás követelésére azonban feltámadt benne a mindenkori Németh László-i hős: a becsületére roppant kényes, erkölcsi megfontolások szerint élő ember. Most már fegyverkezik, most már készül az összeecsapásra. Érzi, hogy az "Istenre formáltak - tudniillik az emberi lényeket - megtörni a legnagyobb vétetek, s megtöretni hagyni a legnagyobb bűn". E ponton Kis Miklós határozott gondolatainak önálló védője. /Eddig úgy kellett előre "lökődönni"./ Nyílt vitában, az érvek sulya alatt

szívesen beismerné esetleges tévedéseit. /Huszhoz, vagy Galileihez hasonlóan tehát ő sem vindikálja magának a tévedhetetlenség jogát./ Az ilyenféle dialógust szívesen vállalná. /Galilei is itt próbál kibuvót találni!/

Bethlen Miklós tanácsa azonban az, hogy hajoljon meg az eklézsia előtt, s szívják dolgaikhoz látva a "vihár utáni tiszta levegőt". "Nem az utolsó szóért jöttél te haza, hanem munkálkodni" - tárja fel Kisnek legfontosabb argumentumát. /Érve hasonló a Galilei Castelli apátjának baráti tanácsához, aminthogy Kis Miklós alternatívája is rokonságot mutat a Galileiével. A becsület, az idea megtartása, az üdvösség útján való megmaradás a Mű veszélybe kerülése ellenében - ez jelenti az egyik lehetőséget. A másik út: egy elkárhozott lélek tétova kísérlete a továbbhaladás lehetőségeire, hitének, igazának: az igazságnak a megtagadása után. - Különbség csak annyi a két alternatíva között, hogy Galilei esetében sokkal nagyobb a "tét" - ő maga is nagyobb formátumu ember -, sokkal erősebb ellenfelekkel viaskodik, s hogy Kis Miklós nem érzi annyira a döntés következményeit, mint Galilei./

A kompromisszum kérdése a VII. Gergely után e drámában ismét előtérbe kerül, bár Kis Miklósnak csak két lehetősége van.

Bethlen Miklós érveinek hatására aláveti magát a megkövetésnek!

A templomi tortura utáni lelki bénaságból eszmélve /testét a szélütés szegzi ágyhoz/, első sóhajta a hivatás után száll. /"Azt a kis üdvösséget, amit énbennem készített Erdélynek az Isten... egészen elvesztette."/ A belső hang - háborgó erkölcsisége - azt mondja neki: "tűnődj!" /Azaz mit tettél, és hol hibáztál?/ Szörnyű érzés számára, hogy a virtust bemocskolni hagyta, ezután még a legutolsó ember előtt is le kell horgasztania a fejét. /Galilei tortura utáni érzései egészen hasonlóak!/

Ez az, ami befalazta előtte a jövőt! A legnagyobb fájdalmat okozó gondolata, hogy az utókor emlékezetében - ha ugyan emlékszik majd rá valaki - csak mint "eklézsiarabló, országháborító, fennhéjázó tipográfus" marad meg.

Kétségbeesésében ifjúkori eszményeit tagadja, fájdalmában egész élete értelmetlenségét, hiábavalóságát panaszolja. Meghasonlik harcos önmagával is.

Teljes összeomlása azért következik be - ezt maga is látja -, mert az igazság és a további életmű tragikus összeütközésében választása a hitványabbra, a kevésbé értékesre esett. Mert hisz működését bárki folytathatja, sőt évek múltán bárki még szebb könyveket is nyomhat! /A Galileiben Torricelli szerepe lesz az, hogy a hős önvédelmének utolsó érvét is "megcáfolja"./

Kis Miklósból hiányzik a magával való őszinte és mély szembenézés. Azt ugyan világosan látja, hogy elvesztette jogát a további "virtuosos" életre, a felelősséget azonban csaknem mindenestől másokra - éppenséggel a nemzetre hárítja. /Erősen él ebben a figurában a legtöbb "társadalmi" dráma hősét a bukás okainak megítélésékor jellemző szűk látókörűség, annak ellenére, hogy Kis Miklós előtt a rátörő erők és saját szerepe jóval élesebben rajzolódik ki, mint amazoknál./

Misztótfalusi úgy látja, hogy az emberiség kinzókamrája "a be-léje tévedett jobbaknak". /A Nagy család-ban Péter bontja ki ezt a gondolatot, Az írás ördöge Semmelweise pedig egy vesztett "csata" után úgy vélekedik, hogy "aki nem akarja magát szétszaggattatni; az ne kívánjon ezen az elátkozott emberi nem segíteni." - Németh László véleménye tehát a "tömeg-emberrel" szemben e drámák tanúsága szerint meglehetősen elmarasztaló.

Az életmű döntő momentuma azonban mégsem ez, hanem éppenséggel a segítség: Németh László egész életét erre tette fel./ - Való igaz, hogy az Eklézsia-megkövetés-ben is plasztikusan rajzolódnak ki e "kinzókamra" fájdalmat okozó eszközei, mint ahogy későbbi drámáiban is. Csakhogy a bűn következményeinek és a felelősség vállalásának kérdésében sokkal több józanságot, tárgyilagosságot tapasztalhatunk a későbbi drámák hőseinél, mint amennyit Misztótfalusi Kis Miklósnál láttunk.

*

Az Eklézsia-megkövetés főhősének drámáját áttekintve, a Husz-dráma és a Galilei alakjában egyfajta harmóniát teremtő írói vállal-

kozás részletes taglalása előtt meg kell állnunk egy pillanatra, s elidőznünk kissé a Németh László hősök egynémelyike szörnyetegségének problémájánál, hogy egy figyelemre méltó mozzanatra: a szörnyetegséghez vezető okok különbözőségére rámutathassunk.

Több drámahős vizsgálata kapcsán is jeleztük már, hogy a szörnyeteggé válás egyik - Németh László munkásságában a gyakoribb - okozója, magyarázata a környezet, s általában az emberek elvárásait figyelmen kívül hagyó makacs, sőt-némely esetben - vad eszmehűség.

Ezt a fajta magatartást láttuk VII. Gergelynél a világba való "beletiprásában", s ez jellemzi a Cseresnyés Margitját is, aki a tőle elforduló világ miatti fájdalmas keserűségében várja és igényli az eszmével való teljes azonosulást. /V.ö. "Egy fiatal lány - aki szép, szenvedélyes, és nem kell, mert különb; - tán fájdalom nélkül fagy mind mélyebbre kiválóságába? Játshatnám magamnak Vörösmarty Élő szobrát. De én az élőt gyűlölöm, nem a szobrot, s mint felszabadítást várom, hogy egészen szobor legyek - magvamig kő, bőrömig eszme."/

A fenti két példa az időrendet tekintve nem tartozik a legelsőkhöz. Az 1931-ben keletkezett Bodnárné című drámában Németh László már bemutatta - itt-ott a morbidság határát surolva - ennek a kóros lelkiállapotnak a lényegét. A darab címszereplője ez a "modern Klytemnesztra-változat" az abszurdumig fokozott nagyravágásával, sznobizmusával - ahogy a szerző az Ember és szerep-ben írja - "egy vadember rajongásával... színes gyöngyökért adja el hozzátartozóit." Rögeszmévé vált és szörnyű tragédiát okozó célja: kisebbik fiát a paraszti sorból kiemelni, kerüljön ez bármilyen áldozatba. A testvérgyilkosság után hirtelen eltűnik mézes-mázos modora, a családi békét fenntartani igyekvő, szelidebb hurokat is meg-megpengető taktikázása, feltör való természetének ijesztő lényege: a rideg, kegyetlen, számító erőszakosság. "Ő itt fekszik, s ez megmaradt" - mondja a tetem fölött. "Minek a halottnak feje?" Hogy most már az eddig baromként tartott élőt mentse, s maga is bűnrészes legyen: szétlővi halott gyermeke fejét.

Más formában jelentkezik a megszállottság Bethlen Kata esetében. Említettük már, hogy az ő rögeszméje az autonómia-védés vallási alapjainak megteremtése. A keserűség, a világ elleni idegenség "szüzi va-

cogás"-ában arra vágyik, hogy életét "mint szép márványkövet: egyben" szabhassa ki Istennek. Az eszmével való végső és teljes azonosulása férje halála árán valósulhat csak meg, ami csaknem hogy gyilkosság, s ami - az átok folytán - történhetett volna önmaga elpusztulásával is... /Érdemes figyelni arra, hogy e női drámahősök "archaikus" lelkülete a Gyász és az Iszony főalakjaival mennyire rokon./

A szörnyetegségnek efféle - közel sem ilyen kiélezett, ám általánosabb jellegű figyelmeztetést hordozó - megnyilvánulásait látjuk Németh László későbbi drámái közül /kisebb, vagy nagyobb mértékben/ Sárkány Béla, vagy Bolyai János alakjában és Az írás ördöge Semmelweisnek önmagát az írás szenvedélyébe lovalló magatartásában. /A II. József főhősére is ez a "fajta" szörnyetegség a jellemző a dráma első felének jó részében./

A szörnyetegséghez vezető okok másfajtaságára is találunk példát Németh László drámahősei között. Ennek az utnak lényege /és eredménye/ az, hogy a hős valamilyen oknál fogva nem tud azonosulni az eszmével, nem képes tisztán eszme lenni, s az e miatti keserűségében ütnek ki rajta a szörnyetegség bizonyos tünetei.

Az eszmehűség - szabta feladatok teljes egészében történő megvalósításának sok éven át tartó halogatása belső harmóniát már kialakítani nem tudó emberré teszi Nagy Imrét, a Villámfénynél körorvosát, s e miatt mutatható ki rajta - döntő elhatározásra jutása ellenére is - a szörnyetegség némely jellemző vonása. /V.ö.: "Eltiltom magam attól, akit szerethetnék. A szegények orvosa leszek; a kétségbeesés farkasa." /A Győzelem Sántha Endréje esetében a csak passzív eszmeszolgálat miatti testet-lelket emésztő lelkiismeret-furdalás a hős halálának pillanatában jut el a viszonylagos nyugalom állapotába. Sántha önmagával szemben volt könyörtelen, élete jó részében önmagát "büntette".

A Mathiász-panzió egyik alakjában az eszmeszolgálattal való szakítás okozta másithatatlan jellemdeformálódás hatását vizsgálja Németh László. Hódi Barna a lelkében szétfoszló utópiát nem tudja többé átmenteni. Véglegesen hűtlen lett a néprajzos szektához, egész ifjúságához. Tanácstalanul hagyja el a panziót, mert bár gyönyörűnek

tartja Ágnes mama szigetét - s tán ezért is tolul fel benne a zavart és szégyent palástoló irónikus felhangu védekezés - : "már tulságosan öreg és érett" ahhoz, hogy "együtt játsszék" velük, s nincs kedve "más hajóroncsokkal sütkérezni ezen a boldog zátonyon". A Hódi Barna most említett két életmozzanata között kialakult szörnyetegségét, s ennek tragikus következményeit az előzőekben már láttuk.

Misztótfalusi vonatkozásában - amint már e kérdést érintettük is - jellemző mozzanat, hogy a "bűnbánó" eskü után az eszmével csak részlegesen tud azonosulni, s ez a tény azután kellően át nem gondolt lázongást, majd igazságtalan vádaskodásba forduló jellemtorzulást okoz.

/Az eszmével való harmonikus azonosulás képessége hiányzik a kései drámák közt számon tartott Nagy család Katájából is, bár őt a hősiesen - szörnyeteg, eredendő természetének másfajta igényeit részben elnyomó szerepvállalása - amit csak lelki fájdalmak, lemondások árán tud teljesíteni - körének éltető forrásává teszi./

Husz János

A dráma helyszíne Konstanz városa, az időpont 1418. - A zsinat alaposan felforgatja a város életét. Az emberek nyugtalanok és zugolódnak. A főpapok és egyéb egyházi, meg világi hatalmasságok is feszült várakozással vannak tele. Nagy események következnek, ezt mindenki érzi.

A köznép szereti, dicséri Huszt. Dicséri jámborságát, szelid emberségét. "Aki egyszer hallja, békés és nyugtalan lesz a szive. A mennyország hárfái vannak a torkában" - mondja róla Frida, a derék özvegy. "Szelidebb és szőrtelenebb" az arca, mint hire - vélekedik a Huszt felkereső együgyű barát.

Az ellentábor véleménye persze merőben más. Zsigmond /aki emberileg tán legközelebb áll hozzá ellenfelei közül, de "hivatalból",

a birodalom rendjének védelme miatt el kell marasztalnia Huszt/ így vélekedik: "...az az erény van benne, amely több bajt csinál, mint a legmegátalkodottabb gonoszság." Gyóntatójának véleménye: "Nem takart még megvesztegetőbb szelidségbe a természet ekkora keményiséget." A megégetés, a halál nem rémiti el az ilyen könyviró embert - vélekedik egy másik pap -, "mert azt mondja magában: az igazság; legfőlleg meghalok érte. A meghalok betű neki, mint az esszencia és existencia." A máglya az ilyen embernek nem is büntetés, mert ahelyett, hogy megtörnék vele, "a szinpad deszkája lesz" a hiuságának.

Ilyen megátalkodottan kemény és hiu ember lenne ez a Husz, aki arcát tekintve "egy tejfejjő lánynál is jámborabb lehetne"? S ha csakugyan ilyennek tűnik, honnan az erő ebben a szelid, törékeny, jólelkű emberben?

Husz János a pápai átok után válogathatott volna a menedéket adó várak között, ő azonban mégis eljött Konstanzba, önként, szabad akaratából, hogy igazságáról meggyőzze ellenfeleit. Arról, hogy az ő célja nem az Írás tanításainak rombolása, hanem éppen az egyház igazi szerepének helyreállítása, a tanok mögött megbuvó és egyre inkább elhatalmaskodó rossz szokások kigyomlálása. A tiszta lelkiismerete hozta el Konstanzba, elhatározását az eszme megvédésének parancsa diktálta. Bizik az igaz szó erejében, a tisztaságban, a lelki nemesség és az emberi értelem megvilágosító erejében. Megveti, de egyuttal sajnálja is a kelepcét vetőket, a cselt fondorkodókat, pénzen hazugságot vásárlókat. /Mint például fiatalkori barátját és harcostársát Palect, aki az inkvizíció börtönében váltott köpönyeget, és most a "félelem szepegését farkasüvöltéssel leplezi."/

Husz az emberek közötti egymás mellettség hive, az egyszerű emberek barátja és pártfogója. /Börtönőreivel is emberi kapcsolatban van; imádságokat ír nekik, leveleit azok csempézik ki./

Jóhiszeműségében, feladata komolyságától vezettetve nem bujik el Zsigmond menlevele mögé; nyugodtan megy el a pápai követekkel - a kelepcébe, csak azért, hogy "ember ne mondja, s Isten se lássa, hogy

Husz elbujt"! Kedvesebb neki "hire, s az Egyház java, mint biztonság". Pedig az ellene felhozott vádak igen súlyosak: a dogmák egy-némelyikének tagadása, egyház- és pápaellenesség, a nép lázitása, s még jónéhány főbenjáró véték.

Husz örömmel vállalná, hogy eszméit, s eddigi élete egész tevékenységét az érvek kohójába belevesse, s melyeknek helytelenségéről meggyőzték, "mint salakot" dobja el. Érzi, hogy roppant megfontoltnak és bölcsnek kell lennie, mert milliók lelki nyugalma és tisztasága függ cselekedetein. Felelőssége tehát igen nagy! Félreérthetetlenül nyilvánítja ki, hogy amit igaznak hisz, "gyáva engedelmességből" nem fogja megtagadni. Tudja, hogy "csak az a világ ujulhat meg, amelyben mindenki kitart legjobb hite mellett." Husz legjobb hitet mond, azt tehát, melyet pillanatnyilag legtökéletesebbnek hisz. Hitének tökéletesedését is várja bírától; hajlandó tanulni bárkitől, hogy még közelebb jusson az igazsághoz. Ha pedig nem tudják meggyőzni, igazságának, lelkének tökéletesedésével akkor is ő kerül ki gazdagabban a viadalból, mert ellenfeleivel is hitelesíttette, "hivatalosan" is alátámasztotta igazságát. Egyszerű, de kemény logikával, nagyon emberi módon gondolkodik:

Husz János harca is üdvösség harc. "Ne kívánjatok lelkiismeretem ellen valót" - kiált fel kétségbeesetten bíráihoz. "Nincs olyan haza, amelyért az ember az üdvösségét ideát hagyhatná" - hangoztatja Palecnek. "Amit idáig éltem, egyenes volt..." - mondja, már közel a máglyához. "A halál most már kis baj ahhoz, amit a visszavonás jelentene."

Üdvössége megtartásának kérdésével szoros kapcsolatban áll utóéletének problémája: az emberek közötti jó hire. Fél a "hallgatói" /hivei/ és isten botránkozásától.

Husz esetében nem az életmű és idea dilemmája áll fenn, mint Misztótfalusinál, vagy Galileinél. /Kis Miklós esetében a konfliktus egyik legfőbb összetevője - kissé leegyszerűsítve - az igazság megvédése, vagy nyomdájának működtetése közti választás kényszere, és Galileinél is fennáll az "igazság kezének" el nem engedése, s a tudományos munkálkodás ~~közt~~ összeütközése ez a feszült belső drámát

teremtő hatása./ Husz vonatkozásában a Mű és az idea egyazon fogalmat jelent. Az igazság megvédése egyben a Mű megvédését is jelenti, s ezen túl neki nincs más dolga az életben. Éppen az jelentene egyet életműve megsemmisülésével, ha igazságát megtagadná, míg abban az esetben, ha ő maga pusztulna el; igazsága /életműve!/ megerősödve élne tovább. /Misztótfalusinál, vagy Galileinél - láttuk - fordított a helyzet, mivel ott éppen a megtagadás jelenti az életmű folytatásának, betetőzésének objektív lehetőségét./ "Aki maga van, annak vállania kell ezt a kockázatot" - mondja Husz. Annál is inkább, mert ő nem egy ember a sok közül, rajta átsüt az Isten igazsága, ő nem a számok, hanem csakis az igazság törvénye alá esik. Tudása birtokában "több lehet, mint az emberiség együttvéve."

Ha némi felnagyítás van is ebben a már-már profétai hevületű szerepértékelésben, kiválasztottság-tudata és az Ügy egyedüli letéteményességének érzete nem hamis forrásból fakad. Nem abból a hamis pótolhatatlanság-tudatból, mint - az életmű vonatkozásában - a Galileié. Hiszen Husznak valóban nem akad életében folytatója, aki a helyébe állhatna. Az Ügynek a saját személyéhez kötöttségére való hivatkozás és az igazság képviselője nála nem két külön feladat; számára tehát nem kibuvót jelent ez a hivatkozás, hanem az igazság védelmének feladatával való, önmagát is erősítő teljes azonosságot.

Bonyolítja Husz helyzetét, hogy olyan dolgokért akarják vezekeltetni, amelyeket ő sohasem mondott, vagy irt. Mint kiderül, a "szent doktorok" eltorzítva kivonatolták könyvének lényegét. Husz arra hivatkozik, hogy az el nem követett bűnt beismerni: maga is bűn. S ekkor adódik elő a kompromisszum lehetősége. Birái felajánlják neki, hogy a visszavonás esküjében az elkövetett eretnekség mellett helyet kaphat az el nem követett is, sőt az is, hogy értelmezői sok helyen más jelentést tulajdonítottak szavainak. Husz nem megy bele a kompromisszumba, mégpedig azért, mert ez az igazságtól való eltántorodást jelentené. - Őrei meg akarják szöktetni, ő azonban a szökést nagy szégyennek tartja, mert ez egyet jelentene a mások bűne előle szökéssel. /A Konstanzba jövetel és a királyi menlevél mögüli kilépése után tehát harmadszor is elutasítja a megbujás, a harc elől való kitérés lehetőségét!/"

Többször elhangzik Husz ellen a vád, hogy csak a jó híréért, a dicsőséért, a népszerűségért makacskodik. Tény, hogy barátai /Péter, Duba és Chlum/ folyvást keménységre, kitartásra bátorítják, büszkék az ő állhatatosságára. Sőt Konstanz szűk körén tul egész Csehország is a próba előtt álló Husz Jánosra figyel: azt várják tőle, hogy megégettesse magát. - Hiuságból azonban még senki sem sétált fel a máglyára. Hősünk esetében a rápillantó szeméknél sokkal fontosabb okok magyarázzák a döntést.

Husz nem akar mindenáron mártir lenni. Sőt, mint minden élő és gondolkodó lény, retteg a máglyától, borzad, ha a rá váró végzetre gondol.

A halált mégis vállalja! /A máglya felé menet utasítja el a második, látszatra sokkal kedvezőbb kompromisszumot, ami szerint megszabadul, ha esküvel fogadja, hogy tanait nem hirdeti többé./ A halál vállalásának döntő oka az, hogy Husz igazsága nemcsak egy személyé - magáé -, hanem éppen azoké - a tömegeké - is, akik miatt életét áldozza. De nem "halálba kergetése" következményeként, hanem egy kollektív igazság megvédéséért.

/A csehek "drukker" várakozása és a saját elhatározása közötti egyezés fonákságát persze nem látja Husz./ Döntésének szubjektív tényezőit pedig maga fogalmazza meg az őt jobb belátásra birni akaró Palecnek, amikor azt mondja, hogy nemcsak elveivel ellenkeznék, ha leesküdne, de hiábavaló is lenne. "S leesküdni? Miért? A magad hasztalan életéért, mely az eskü után is biráid kezében van?" - kérdi Palectől. S gondolatai folytatásában üdvössége kérdését veti fel: "Kiadni a tiszta lelkiismeret menlevelét. Miért? Egy bizonytalan jövőért, melyben magad nem becsülheted?"

Husz János nem is cselekedhetett volna másként. "Én csak kő voltam. A parittya te vagy..." fohászkodik istenéhez. "Más - tudniillik a nem kiválasztott ember - mintegy lézeng a világban. Az én szemem, az én fülem, a te parancsod zengésével volt tele. Ez volt a kegyelmed hozzám: hogy mint az agarat, folyton uszítottál." Husznak az elemzésünk elején említett szabad akaratból következő önkéntes vállalása tehát egy önmagán kívüli erőből meghatározott

feladat teljesítése!

Vajon miféle okai lehettek annak, hogy a Husz-dráma tervét és a végleges megformálást tíz év választotta el egymástól? /
Németh Lászlót régóta izgatta és vonzotta Husz alakja, azonban a történelemben fennmaradt figurával sokáig nem tudott "szerepközelbe" kerülni.

A vásárhelyi évek elején kettős indíték segítette végül is életre a darabot, amelyek kimutathatóan végighúzódnak a drámában is. Az egyik a - már említett - erkölcsi válasz-reakció /v.ö.: "Kiadni a tiszta lelkiismeret menlevelét. Miért?" stb./, a másik indíték - ami az írónak Husszal való azonosulását segítette elő - az arról való megbizonyosodása, hogy Husz "szelid, gyermekképű szerzetes" volt; "mindennapi" ember, "aki épp csak az igazság kezét nem meri elengedni."

A "hétköznapi" ember és az értelmes eszmehűség találkozásának ritka és nagyszerű megvalósulását ünnepli Németh László Huszban, aki "a magunk fejében kialakult igazsághoz való ragaszkodás korszaknyitó példájává vált."

18./ Galilei

Az egyetemes tudománytörténet nagy alakjáról szól az idea-ember és az igazság kapcsolatának problematikáját leg-sokoldalubban megvilágító kitűnő drámájában Németh László.

Galilei - és ilyen értelemben Misztótfalusira üt - nem valami-féle "prófétai" alkat. Hetvenéves aggastyán, aki háromheti út után, a Szent Hivatal harmadszori idézésére érkezett Rómába. Öreg testét számos nyavalya gyötri, vidámsága kesernyés ize mögött csipkelődő természet, mélyen ülő szemében a derű csillog.

Egész életét a tudománynak szentelte, tisztában van találmányainak jelentőségével, büszke öntudattal gondol eddigi alkotásaira. Tulajdonképpen eredeti célja - a földi mechanika tudományának művelése - mellett, szinte véletlenül kezdett el csillagászkodni. A megfogott igazság azonban ettől fogva az előbbivel egyenrangú ideája lett.

A mechanika rendszeres leírása - aminek sokkal nagyobb tudományos jelentőséget tulajdonít, mint annak, hogy a Föld forog-e a Nap körül, vagy megfordítva - így csak huzódott, halasztódott hosszú éveken át.

Mint ember, de mint tudós is demokratikus szellemű, ahogy Castelli mondja róla: "inkább a Szent Hivatal idézését választaná, minthogy gondolatai csak az övéi legyenek." Az "igazság, mint általában a gyermek, minden tilalom ellenére ott moccan benne, s világra kívánczik," - világítja meg ő maga alaptermészetének lényegét.

Tiszta szivből - és némi naivitással - hiszi ártatlanságát, hisz az igazság feltárása és kimondása - szerinte - nyilvánvalóan nem lehet bűn. Galilei csakugyan jó katolikus. A természettől "el-
lesett" törvények birtokában éppen az aggasztja, hogy az egyház elszakad a tényektől, hamissá próbálja tenni istennek azokat a törvényeit, melyeket a természet menetébe véselt bele, s melyek világosabban olvashatók, mint a prófétáknak sugallottak. Nem is érti pontosan, miért is kell neki ilyen evidens dolog miatt Rómába zarándokolnia.

Castelli fejtegetése nyomán azután kiderül, hogy az ügy bizony nagyon súlyos, őt itt komoly veszély fenyegeti. Galilei ekkor ideges lesz, s dohogva, méltatlankodva kezdi latolgatni esélyeit. Hirtelen elfogja a kétely: érdemes volt-e egyáltalán életéből huszonöt évet áldozni erre a "mutató" ügyre - a heliocentrikus világkép tanulmányozására -, az emberek nélküle is ^{tanulmányozták} rátaláltak volna a helyes utra. Méltatlankodik az inkvizíció haragját kihívó könnyelműsége miatt is; ezzel - úgy látja - élete fő műve került veszélybe, - az, amit éppen csak elkezdett írni, s amivel sokkal nagyobb hasznot tenne az emberiségnek. Nem csekély tudósi öntudatából is merit gondolatmenetének alátámasztására: "Én mégiscsak a legnagyobb olasz tudós vagyok" - mondja. Ugy gondolja, hogy halálával egy század tudományos vívmánya száll sirba! Lépéseit kísérő felelőssége tehát óriási. Maculano páter látogatásakor részint az egyházat óvja a végzetes lépéstől, részint a személyében megtestesült tudományt védi.

Galilei az igazság meg nem semmisíthetőségének tudatában jött el Rómába. Átléphetett volna protestáns földre is, hogy békességben munkálkodhasson tovább /láttuk, Husznak is adott volt egy hasonló lehetőség/, de hetven éve ellenére sem ismeri még az inkvizíció igazi arcát. Nem tudja elképzelni, hogy az egyház hazugságra, tehát bűnre kényszeríthessen valakit. /"Ha hibáztam megbüntethet. De büntetésem nem lehet az, hogy hazudnom kelljen" - méltatlankodik./

Amikor Maculano rá akarja venni, hogy vallja be eltévelyedését, így a megbocsájtás könnyebben menne, hevesen tiltakozik, ám válaszként ő is megpróbál valami engedményfelét tenni. Belemenne az ominózus könyv elégetésébe, mint a Szent Hivatal 1616-os jegyzőkönyvében lefektetett "quovis modo" tilalom megszegéséért rá kiszabott büntetésbe.

Hajlana a felé a megoldás felé is, hogy a "Párbeszédék"-hez egy "ötödik napot" fűz, amelyben tisztázná az ellene felhozott vádak.

Közben azonban önmagával is viaskodik. /"Ah, de hiszen ez már a tortura" - érzi kinlódva./

Maculano, a páter commissarius, be is érné azzal, hogy Galileit csak a cenzura kijátszásának és a kopernikuszi tanoknak a "szertelensége" miatti könyvbe kerülésének vétkében találják bűnösnek. Orbán pápának-Galilei volt tanítványának - határozott követelése viszont az, hogy a szándék bűnösségét kell bevallatni vele, majd eskü alatt meg kell tagadtatni a kopernikuszi tanokat, végül ki kell szabni rá a börtönbüntetést. - Galilei azonban erről még mit sem tud!

A nagy tárgyaláson eleinte kibuvókat keres. Igen diplomatikusan válaszolgat a feltett kérdésekre/az érveket "tudományos sulyuk szerint mérlegeltem" - hangoztatja/, majd azt állítja, hogy megintése óta határozottan egyik nézetet sem hirdette. A botrányt rosszindulattal és saját meggondolatlanságával magyarázza. Ismét hajlandónak mutatkozik a kompromisszumra, hajlandó elmenni a számára végső határt jelentő engedményig: átírni a "Párbeszédék"-et.

/Ezzel időt, s tán szabadulást is nyerne./

Birái persze egészen mást kívánnak tőle. Galilei ravaszkodni próbál - s hazudni: azt állítja, hogy ő nem kopernikánus, tanai nem kopernikusziak!

A tortura után megvallja igazát. Hazudozását is bánva, keserűen jegyzi meg: "...akit ragaszkodása az igazsághoz egy boldogtalan korban hazudni kényszerít, annak nincs többé megállása, újra és újra hazudnia kell." ²³

Galileinek ez a lélektanilag rendkívül pontosan motivált taktikázása /a Maculanonak előzőleg adott engedményeivel együtt/ egy sajátos, inkább még csak az ösztöneiben meghuzódó "elképzelést" tükröz. A mérleg két serpenyőjét - egyikben az igazság mint legfőbb idea, másikban a Mű - egyensúlyba akarta hozni: a nem lényegbe vágó engedményekkel és az igazságnak hazugságba burkolással való védelmezésével "feljebb emelni" a nagyon lent csüngő másik serpenyőt.

Az igazság megvallásával, ugy hiszi, megadta az inkvizíciónak, amit az követelt tőle, és így elkerülheti, hogy igaza megtagadására kényszerítsék. Hiszen az egyház - meggyőződése szerint - nem eskettethet hamisan. - Döbbsenten látja, hogy ez is lehetséges: "Hogyan, szent atyám? Előbb kiszedték, úgy ahogy kiszedték, szándékomat, s tudván mit gondlok, megeskethnének arra, hogy amit gondlok, ne gondoljam?"

Az eskü abszurd jellegének bizonygatása mellett /sem ellenségei, sem barátai nem hinnék el, hogy őszintén esküdött, amellet az egyháznak is kárt okozna ez az eskü/ Galilei látásmódja tisztulni kezd! Látja már, hogy sokkal többről van itt szó, mint egy számára - mint tudós számára - nem különösen fontos természeti törvény széles körben való hirdetéséről. Mégpedig arról, hogy ebben az összeütközésben a sötétség, az emberi korlátoltság áll szemben a világossággal, a haladással!

Galilei besétált a szörnyü kelepcébe, de az igazától, az igazságtól többé már nem óhajt elkalandozni.

Pedig a sokkal lényegesebb választás még csak ezután következik; a pápa kíváncsi csak most tudatosulnak benne. Első felindultságában kemény és határozott. Élete sem kell az eskü árán, hangoztatja!

Nézzük csak, mi is forog kockán döntése meghozatalában. Egyrészről az emberi becsület, a morál, az igazságnak mint minden jó eszme lényegének devalválódása, a tudósi példakép összeomlása a figyelő szemek előtt, s a szellem töretlen fényének tovább élése. Másrészről az egyéni, de egyetemes értékű életmű megmentése és befejezése.

Ha megtagadja az Ideát, azzal talán megmentheti a Művet, de üdvösségét biztosan elveszitené. Egy pillanatra a tudósi becsvágy kerekedik fel benne; úgy véli, nem szabad a vértanúságot vállalnia, mert mint tudós tartozik még az "embereknek, a kereszténységnek." Pergőtüzként zuhognak rá a szavak, kétségbeesésében a rosszullét örvényében is érzi, hogy életének ára, az eskü, - "szétrombolja... a munka alapját, becsületét", a hamis eskü egyet jelentene erkölcsi megsemmisülésével. S ezt emlegeti még félig öntudatlan állapotában is, a legmélyebben benne élő vallásos ösztön megnyilatkozásaként.

A tárgyalást félbeszakítják, Galileit kivezetik, majd meghozzák az ítéletet. Mikor újra bírái elé kerül, általános meglepetésre - leteszi az esküt!

A megtagadás után, a Medici pabtyában rögtön megszólal a "hang"; megkezdődik az erkölcs háborgása!

Galilei maga sem érti, miért is cselekedett így, mik voltak ennek okai. /"Csak azt tudnám, miért tettem meg" - kérdi zaklatott önmagától./ Talán a fizikai fájdalomtól való félelme miatt? De hisz látott ő már eretnekégetést, ahol a füsttől azonnal elszédült az elítélt... Utólag úgy látja, hogy testi-lelki kimerültsége, a fizikai és idegi összeomlás következtében cselekedett. /Mintha "egy szál padlón vitt volna valami erős tengerész" - emlékezik./

A helyzet persze nem ilyen egyszerű. Galilei nem akar mártir lenni: élni akar. Mindenképpen be kell fejeznie életművét, s a börtön helyett a követségi palotát mint munkálkodásának objektív lehetőségét helyezték kilátásba neki: egyszóval nagyon is emberi motívumok diktálták lépését. ²⁴

Végletes elkeseredésében érdektelen a világ dolgai iránt, nincs már az ő munkálkodásának erkölcsi alapja többé. /Jól látta tehát,

hogy ez a lelkiállapot lesz a megtagadás következménye! / Szégyen, bukás, gyalázat, - így foglalja össze a történeteket. Ám ha ez a summázás tulzás is egy kissé - ezt maga is megengedi -, "az olasz természetkutatásnak ezzel a pörrel vége van" - jelenti ki.

S ez az a mondata Galileinek, amivel további élete lehetőségeinek és a közvélemény hangjának kifürkészése kezdődik! /Ez a folyamat később a másoktól jövő önigazolás várásába megy át./ Ellenérveket akar kicsikarni környezetétől, s már a protestáns országokba való átlépés elég kétes lehetősége is halvány reményre gyujtja.

Galilei két oldalról próbálja háborgó lelkiismeretét megtámogatni. Azzal érvel, hogy a szellemi sötétségnek, az erőszaknak, az emberi haladást gátló hatalomnak nem szabad véglegesen meghódolni: "Nem lehet a nyomorult emberi nemet ezeknek a keskenyfejűeknek átengedni" - mondja. A sötétséget át kell törni; akár kompromisszumok árán is. Az emberi életre - így az ő életére is - éppen a harc folytatásához van szükség.

Galilei tehát arra az álláspontra jut el, hogy felveti a megtagadásban rejlő hasznosságot! Torricellivel való vitáját már egyértelműen az önigazolás szándéka irányítja.

Torricelli minden aggály nélkül, a problémát csak felületesen átgondolva, könnyen felmentené Galileit; a kényszert, a további munkálkodás lehetőségét emlegeti. Neki azonban nem kell az ilyenféle olcsó megoldás. Mert hiszen honnan tudják a galileisták, hogy mi is történik odabenn? - próbálja nehezebb helyzet elé állítani, mintegy nyomósabb ellenérvek megfogalmazására késztetni Torricellit. Ha azt nem hiszik el, hogy tévedéseit belátva tagadta meg tanait - érvel tovább maga ellen Galilei -, csak azt hihetik, hogy hamisan esküdött. És ez vajon mennyivel jobb rá nézve? Vagy ott van Giordano Bruno példája, aki fiatalon, nagy jövő előtt állva vállalta a máglyahalált azért, amit csak sejtett. És Szókratész is választhatta volna a száműzetést a halál helyett!

A kívülállók persze - lobban fel haragja a Husz drámában már érintett "drukker"-szemlélet ellen - szívesen látták volna, ha ő megégetteti magát, csak azért, hogy bátorságát, az igazság érdekében az élethez

való nem-ragaszkodását bizonyítsa. "Ha valaki az élet gyalázatát vállalja, az emberek mindig az életre gyanakosznak" - állapítja meg keserűen. Majd e vád az önvád érzelmi hullámát mozgatja meg: éppen ezt a tudatot képes a legnehezebben elviselni!

Torricellitől sehogyan sem kap megnyugtató ellenérveket, ezért a lelkiismeret megnyugtatóására szánt másik eszközt: legfőbb érvét, a hamis eskü legelfogadhatóbb mentségét veszi elő, hogy most már maga igazolja önmagát.

Ugy véli, csakis oly módon bizonyíthatja be a világnak, hogy nem élete elvesztésének félelme vitte rá az esküre, ha azt ami benne van, s nem hagyta meghalni, "mások is látni fogják". Azaz, ha tudói tevékenységét, pótolhatatlannak hitt munkásságát: a Művet fel tudja mutatni.

Torricelli szavai azonban romba döntik utolsó és legfontosabb argumentumát. "A tudomány sorsa... nincs többé egy fejhez kötve, akármilyen kitűnő is az" - mondja Torricelli. "Amit Galilei ur és mások elindítottak - most már feltartóztathatatlanul megy előre". Ezt az állítását saját legujabb felfedezésével bizonyítja, azzal a törvénnyel, amit Galilei egy életen át sem tudott megfejtteni!

Az eddig hangos, gunyoros-ironikus Galilei elnémul, "mint akit sziven szurtak". Nincs többé mentség, semmiféle magyarázat nem moshatja le róla a szégyen bélyegét. Az "olasz természettudományt egy emberben már nem lehet eltaposni" - fogalmazza meg ő is a rászakadt igazságot.

Ennek a beismerésnek fényében válik mély értelművé, s Galilei nagyszerű emberségét is bizonyító tényné, hogy az általánosan kötelező erkölcsi törvényeket most már maga is elfogadja. "Az erkölcsi törvény nem ismer tudóst és tudatlant, vagyonost és szegényt. Akármi van a fejemben - mondja -, a Sinai-hegy nekem sem adott külön tizparancsolatot. - A dráma nagy pillanata ez a beismerés: a kibuvók, a hamis magyarázatok kanyargói után Galilei vállalja morális fiaskóját, vállalja sorsát; önmagát! ²⁵

Belső drámájának lényegét így fogalmazza meg: "Nem tudtam elereszteni, amit az eszemmel az emberek javára megfogtam. Ezért loptam át az

igazságot a pápai tilalmon, s ezért hoztam ki a gyalázatomra világitó két gyertya közt a fejemben, amiről elhitettem magammal, hogy pótolhatatlanul az enyém."

Fájdalma, úgy érzi, gyógyíthatatlan: aki egyszer is állhatatos volt életében, joggal nézhet el a feje fölött.

Naggyá nőtt embersége és ügyszeretete azonban megsokszorozza lelki tartalékait. Van ereje, hogy ^hhazugság kudarcain, a meghasonlásokon, vereségeken és a vállalt bukáson felülemelkedve mindent újra kezdjen!

Galilei alakja mesteri írói öntvény. Egyfelől a mindenkori Németh László-i hős: az erkölcsi alapállású, üdvösség harcban álló, becsületére rendkívül vigyázó, ideáihoz ragaszkodó s - itt - az üdvösség útjáról letaszítva - letért ember, ugyanakkor e hősben /mint "tipusban"/ egy lélektanilag és társadalmilag is árnyaltan motivált, éppen negativumaiban és természetességében "teljes ember" ölt testet. Tamás Attila tanulmányának fejtegetései nyomán Galilei alakjában egy egyetemesebb érvényű - az előbbi tartalmát is magában foglaló -, az írói életmű egyik központi problematikáját érintő harmóniára is rámutathatunk.²⁶

Nevezetesen arra a lényeges mozzanatra, hogy jó néhány alkotása után - ahol a hősök vagy nem jutottak el fejlődésükben az emberi önkibontakozás csúcsára, vagy pedig már mint "kész" "nagy"-emberek lépnek elének valamely mű elején - Németh Lászlónak a Galilei-ben sikerült megteremtenie azt a hőstípust, akiben a folyamatosan fejlődő, önkibontakozó ember és a "nagy"-emberség ^{teljes} tökéletes ^{magát} harmóniát alkot.

19./ Az áruló /1954/.

Németh Lászlónak a Görgeyről szóló műve két vonatkozásban is csomópontot jelent a drámák problematikájának sorában. Folytatódik egyrészt a VII. Gergely-lyel induló és jószerivel Az írás ördögé-ig tartó, a hősnek az igazsághoz való viszonyát kiderítő vizsgálódások sorozata. /Ebben a vonatkozásban közvetlenül kapcsolódik az Eklézsia-megkövetés-hez, a Széchenyi-hez, a Galilei-hez, és a II. József-hez./

Másrészt viszont ismét előtérbe kerül az ideához való ragaszkodás és a valóság tényeinek megütközése /többek között a "társadalmi" drámák zömével is rokon e szempontból Az áruló/, illetve az idea értékének és az érte hozható ésszerű áldozatok vizsgálatának kérdése. /E tekintetben a Cseresnyés, a VII. Gergely, a Husz János és a Szörnyeteg egy-egy problémaköréhez való kapcsolódásban van rokonság. Későbbi kisarjadása ennek a gondolatnak a Nagy családban felvetett áldozatvállalás problémája is./

Az áruló vizsgálatával kapcsolatban előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy nem óhajtottunk beleszólni az "áruló volt - nem volt áruló" ma már kissé akadémikusnak tűnő vitájába. Hasonlóképpen nem kívánunk vitázni Németh László ugymond "irracionalista" történelemfelfogásával sem.²⁷ Dolgozatunk címének értelmében a Görgey-drámát is - hasonlóan a többi alkotáshoz - a jellegzetes Németh László-i ideák körein belül vizsgáljuk, a fentebb már említett szempontok szerint. Tesszük ezt annál inkább is, minthogy Németh László e drámája - Almási Miklós szavaival élve - "egy magatartás vizsgálatára, a =\"nyugdíjas\"= történelmi hős etikai elemzésére szorítkozik, és nem akar perujrafelvétel lenni.\"²⁸

Az áruló főhőse, Görgey Arthur, klagenfurti internáltságában a hétköznapi dolgáiba merülve igyekszik nyugalmat találni. Az objektív feltételek - éppen környezetéhez való harmonikus viszonya következtében - adottak is ehhez. A kedves, hűséges és Görgeyvel egy "hullámhosszon" élő és gondolkodó, gyermeket váró feleség, a jóhiszeműen okos, liberális érzelmű posztógyáros /az ő gyárában dolgozik Görgey gépszerelőként/, s Moro csacsogó felesége: tehát barátok veszik körül. /A magányos hős és a közvetlen környezet ellenségeségének sok Németh László-alkotásra jellemző alaphelyezete a Husz János-hoz és a Galilei-hez hasonlóan már ebben a drámában sem áll fenn./

A különböző érzelmű és célú látogatók szerepe viszont az, hogy a hazai közvéleményt, vagy éppen saját nézetüket tolmácsolják; részint vádként, részint pedig megcáfolandó kételyként: hozzásegítve Görgeyt az önvizsgálódáshoz, és késztetve őt arra, hogy gondolatait következetesen végigvigye.

A dráma expozíciója tulajdonképpen Görgey hosszú tépelődésének első állomása. Eleinte csak bosszankodik a rákent és hajmeresztő vádak ostobasága miatt /azon a hiedelmen például, hogy ő itt Klagenfurtban az árulásáért kapott aranyakon ül/, s magára erőltetett nyugalommal, de háborgó önérzettel szomorú sorsát regisztrálja. Bemocskolva látja becsületét, s az első látogató durva vádaskodásakor ébred rá, hogy olyan csata előtt áll, ahol "a golyók emberi méltóságunk körül fűtyülnek."

Könnyedén veri vissza ugyan ezt az első támadást, de lelkiismeretét többé már nem tudja megnyugtítani. Ekkor döbben rá tulajdonképpen arra is, hogy micsoda szörnyű kelepcébe zárták őt Schwarzenbergék. /"S ez számomra is rejtélyes fordulat... én a Zichy Ödön hóhéra... S egyszercsak kiemelnek a bajtársaim közül..." / Ez az ő életbenhagyása a napnál is világosabban bizonyítja a közvélemény előtt árulóságát - gondol bele szerencsétlen helyzetébe.

Miért tartják őt egyáltalán árulónak? Erre a kérdésre a még kevésbé kiélezett lelki konfliktust hozó korábbi időszakban kialakított véleményével válaszol. Ugy gondolja, hogy hajlama, a tudományos gondolkodás logikai páncéljába szorított sztoicizmusa merőben idegenné tette őt a romantikus rajongók, a fölizgatott képzeletű, s megalapozatlanul reménykedők, a bizonyos nemzeti elbizakodottságtól sem mentes tábornokok között és e sajátos magyar "betegséget" legjobban megtestesítő Kossuth szemében is. Mint idegent "ütötték-vágták" őt, s végül a bukás felelősségét is az ő nyakába varrták. A leverő nemzetnek pedig szüksége van arra a tudatra, hogy árulás, és nem tulajdon gyengesége okozta a katasztrófát.

Ez a látszólag kézenfekvő - és Kossuthot, meg a nemzetet is őszintén megértő - magyarázat azonban fokról-fokra veszíti a lelkiismeretet megnyugtató hatásából. Görgeyt csak kezdetben elégíti ki ez az érvelés, egyre inkább arra kényszerül, hogy élete döntő eseményeit felidézve nézzen szembe volt katona- és ember-önmagával. S teszi mindezt kizárólag az erkölcs megszabta törvény szerint, kiszűrve minden mellékezt és esetlegest; érzelemmentesen, a rá annyira jellemző hideg fővel. /"Én amikor a császári szolgálatot otthagytam, természetbuvár lettem, az igazság vizsgálatára szegődtem el: s ettől akkor sem állok el, ha ez számomra kellemetlen"

- mondja./

Igazsága bizonyításának igényével vállalkozna emlékiratai megírására is, Gida szavai azonban világossá teszik, hogy a közvélemény előtti tisztázás - mivel nincs többé lehetősége a cselekvésre - nem lehetséges: "pár árkus, ólommal festett papír" nem szedheti le róla a "rá száradt szennyet."

Marad a másik, számára sokkal fontosabb lehetőség: a tisztázás önmaga előtt.

S e ponton kapcsolódik be a dráma gondolatanyagába az idea értékének és a mindenáron való megvalósításának problémája. A kérdés úgy vetődik fel, hogy meddig lehet elmenni az eszme szolgálatában, hol az a határ, ahol már a kétségesse váló idea érdekében még áldozni lehet és kell. /Az áruló dramaturgiai érdekessége, hogy Görgey és Kossuth szabadságharc alatti párharcában tulajdonképpen sok Németh László-drámahős belső, önmagával vívott harca vetítődik ki, mintegy objektiválódik, s két emberben ölt testet./

Le kell szögeznünk, hogy Görgey nemcsak az igazság - ez esetben árulósága valóságosságának - kérdésében idea-ember. Mikor a szabadságharcba belecsöppent /"...a feleségem csinált hadvezért belőlem" - mondja még a darab elején/, ideái lényegileg a Kossuthéival voltak azonosak. Még akkor is, ha kisebb horderejűek, és kevésbé motiváltak is voltak.

Görgey belépett Kossuth büvkörébe, mert akkor annak "fantaszta lelkéből a nemzet lelke szólt..." /"Megmentettük a nemzet becsületét" - mondja egy helyütt, Zichy Ödön kivégzésére utalva./

Kossuth és Görgey együttműködése egy azonos cél eszmei burkában 1848 őszén az ideák és a nemzeti érdek harmóniájának idején zavartalan volt. "S ha Kossuth megmarad ott, ahol a múlt őszön volt... - emlékezik vissza Görgey -, én sosem kerülök szembe vele". Azonban Kossuth - ahogy ő látja - valamiféle "istennőnek képzelte" a szabadságot, amelyért "mindent oda lehet dobni". Kossuth az eszmét nézte, Görgey a haza valóságos érdekeit: ime, első pillantásra ez kettejük ellentétének oka; az idea és a realitások tragikus összeütközése.

Kossuthban a roppant értékes hazafiui, politikusi és emberi tulajdonságok a szabadságvágy belső lángolásában a realitásokat elhomályosító képződménnyé torzultak, s őt magát szörnyetegszerűvé tették. /Igy adhatott ki pl. olyan parancsot a visszavonuláskor, hogy fel kell égetni az alföldi falvakat Haynau előtt, s ő maga is elkerülhette volna Kossuth vádjait, ha negyvenezer emberét leviszi a török határhoz, "még ha azok tízszeres sebességgel "pusztultak volna is./

Mint látjuk, Görgey sommás ítélettel marasztalja el Kossuthot, a "szent kóklert". Maga az író is hajlik afelé, hogy e ponton felmentse hőst. Mégsem teszi! Németh László ábrázolásában ugyanis Görgey embersége, igazságkeresésének becsületessége révén tullen-dül a csak két ember párharcából levonható igazság buktatóján! Az igazság nagyon bonyolult dolog. "Nem jó tulságosan cirógatni, visszarug, mint a makrancos ló" - így fogalmazza meg Görgey a továbbkeresés szükségességét, minthogy nem hagyja nyugton az a tudat, hogy ő él, még "Leiningen Károly és Damjanich... a föld alatt". Ennek "...mégiscsak kell valami okának lenni"!

A Kossuth és saját szerepét megvilágító magyarázata által keltett időleges belső egyensúly ezzel megbomlik. Nem is a szubjektive fel-fogott igazát kétli Görgey, hanem azt kutatja, hogy a szabadságharc alatti tettei egy általánosabb érvényű igazság; a nemzet igazsága szempontjából milyen megítélés alá esnek. Kilép tehát a csak önmagát körüljáró vizsgálódási körből, cselekedeteit egy közösség érveivel szembesíti.

Istvánhoz intézett fájdalmasan - őszinte megnyilatkozásából azután kiderül, hogy Schwechattól kezdve hitetlenül harcolta végig a szabadságharcot: elegyedni nem tudása, büszkesége, különb-ember tudata, sztoicizmusa teherpróbájának a lehetősége, s az Ausztriának vá-gott gunyos fintor marasztotta csak Kossuth táborában. "Az vagyok, aminek tetteim mutatnak... Nem hőse ennek az ügynek, a kedvszegője." - bukik ki belőle az igazság.

Utólag már pontosan látja, hogy "a történelmi események közé került ember, aki tulajdon morális érzékére hagyja magát: néha egy

nagyobb hitnek, erkölcsnek... megy homlokkal neki"... /Hasonlatos ez a felismerés a Galileiéhez, és az erkölcsi megtisztulás lehetőségét jelenti Görgey számára is.

Az önmegvalósítás Németh László-féle gondolatával kapcsolatban Görgey esetében is bizonyossá válik, hogy csak az "Isten és egy tiszta élet" által szívbe oltott erkölcsöt követve, de a történelem tendenciáját el nem fogadva a "teljes ember" megvalósulása nem lehetséges./

Görgey tehát megtalálta a foltot lelkiismeretén, bűnösnek tartja magát az "ösztön, a viselkedés dolgában". Ugyanakkor továbbra is úgy látja - de most már teljes bizonyossággal -, hogy hamisan gondolkodnak azok, akik őt tudatos hazaárulással vádolják.

Nyugalom szállja meg, életkedve újra visszatér.

Erkölcsi igényességének folyamatos finomodása révén emberségének legmagasabb fokára jut el: a sorsvállalás erkölcsi szükségességének felismeréséhez és az e szerinti cselekvés igenléséhez. "Ami szerepet kapunk a sorstól, abban kell embernek lenni... Akármiféle szerepet kapunk."

Ezek a mondatok Görgey belső drámájának katartikus feloldását és a segíteni akarás szándékát jelentik, mégpedig belső erői kifejtésének, további munkálkodása lehetőségének és a tágabb környezet: a nemzet érdekeinek összhangba hozása révén. Vállalkozásához az ad erőt, hogy emberek veszik körül, "akiknek szükségük van rá". Immár becsülete önmaga előtt való megvédettségének tudatában kezd bele emlékiratainak írásába, habár tudja, hogy árulóságának vádjától ezzel sem szabadulhat meg. Egy "ilyen eset, mint az enyém - mondja: lassan a belátás, igazságszeretetet kicsiny szektáját választhatja le egy kissé szószátyár nemzetből. S ez sem utolsó szerep: a nemzetet szerencsétlenségünkkel gondolkodásra s önismeretre tanítani."

20./ A felfokozott becsületérzés áldozatai.

Petőfi és Puskin tragédiája.

A Petőfi Mezőberényben című egyfelvonásos a Galilei, Az áruló és a II. József tőszomszédságában, 1954-ben keletkezett, s problema-

tikájában is több rokon vonást mutat az említett művekkel. Az áruló-hoz - és részben a II. József-hez is - az idea és a valóság összeütközésének kérdésében, a Galilei-hez pedig a Mű és az idea közti választás vonatkozásában kapcsolódik.

A dráma történelmi háttére - amely Az áruló-ban körvonalazottat időben megelőzi - a szabadságharc utolsó hetei. Petőfi Orlai Petrichéknél, a zürzavaros világ é kicsiny nyugalomszigetén huzza meg magát. Nyugtalan és elégedetlen: a zavaros helyzet nem kedvez a beléje szorult, fojtogatóan sok mondandó versbe öntéséhez. Őrnagyi rangját már visszaadta, úgy gondolja, nincs már köze a szabadságharchoz.

Ugy látja, hogy a megálmodott - s kezdetben álmai szerint is realizálódó - eszme, amely most is szent Petőfi előtt /"a forradalom az szent, Soma" - mondja/, időközben oktalan vérontássá, kilátástalan zürzavarrá ficamodott, eltorzult, vakvágányra futott - mások kezén. Ez a háboru már nem az ő háboruja!

Másik, nem kevésbé fontos érve a békési idillben való maradásának indoklására: költői életművének védelme. Tudatában van, hogy többet használhat a bukott nemzetnek élve, mint az eltorzult eszmének - holtan. /"...ha Petőfi Sándor csak egy napot, s nem két hónapot nézett volna a német ágyuk torkába, akkor is többet kockáztatott volna, mint némely ember, aki Napoleon valamennyi háborujának az obsitjával szegődött volna el a Wenckheimék lélekterelőjévé" - mutat rá életben maradásának fontosságára./

Mindezek ellenére is csatlakozna Bem seregéhez, ha pótolhatatlan értékét: kivételes tudását - melyet egymagyar sem tud - valakinek a "nyakába varrhatná". /Husz János reális önszemlélete tér itt vissza! / Őt "helyettesíteni" a nemzet legfőbb értékei között nyilvánvalóan lehetetlen.

Petőfi válogathatna az életben maradás lehetőségei között. A derék pákászok nyomtalanul tűntetnék el a lápvidék követhetetlen zezugaiban. /Romantikus hevületű képzeletét fel is villanyozza az igazi népköltővé válás lehetősége./ De átléphetne a határon is. Költőnk mégis a csatamezőn pusztul el, mert a hazugságnak még a

látogatásban sem tud élni.

Orlai Petrichéknél is, felesége körében is magányos az ő nagysága. Felfokozott becsületérzete minden arcban, minden szóban fűrkésző csodálkozást vél felfedezni: hogy Petőfi még mindig itt, miközben a haza végóráit éli. Egy ország szive dobban a Petőfi név hallatára, de egy ország szeme is rajta! Az emberek - úgy érzi - azt lelik, "hogy váltja be Petőfi Sándor a váltót, melyet csodálatunk készpénzbankóira beváltva a világszabadságnak adott."

Soma hiába apellál a világosodó emberi elmék józan ítélőképességére, Petőfi nem hisz ebben. Nem tudja elfelejteni azt a "gyulai fickót", s mögötte érzi a kaján százezreket.

Egressy érkezésekor - akiben a megidézett kajánság és a végzet jött el Petőfiért - másodszor komorul el. Majd "erőt vesz a megdöbbenésén", "erőlteti a nevetést", aztán - megtudván Egressyék célját - komoran hallgat. Ám a "hang" megszólal benne, s pillanatszerű lelkiállapotát nem akarja többé "okoskodással" megzavarni: "Aki aláírta az adóslevelet, ha mindjárt a halálnak is, menjen és váltsa be" - mondatja vele az erkölcsi parancshoz vakon és önpusztító módon ragaszkodó énje; elnyomva a másikat, az igazit: a Mű kiteljesítését, a magában a nemzeti értéket megvédeni akarót. A körülmények és az önmaga előtt is hamis idea szerencsétlen találkozása így kényszeríti Petőfit a tragikus szerep eljátszására. "Poéta az" - mondja az öreg Petrich. "A maga álma után megy".

S nincs egy erős kéz, amely visszarántaná a halálba indulót. Soma érvei és személyisége gyengének bizonyulnak, az öreg nem is fogja fel pontosan a helyzet súlyosságát, Petrichné is csak veszedelmet jelentő szörnyű álmára tud hivatkozni, Julia pedig a döntő pillanatban véti a legnagyobbat. Bombasztikus mondataival /"... a csata után ha élsz, én legyek az első, ki üdvözlendjelek, s ha el-esnél, karom legyen a koporsó, amelyben felfogjalak, magam pedig az árny, mely utánad sirba száll."/ és nem is burkolt elvárásaival a dolog rá tartozó részét el is intézi.

Az Orlai portáról kigördül a szekér. Az utánuk tekintő Petrichné - és a dráma - utolsó szavai, melyben a halálba kergetőkre mon-

dott - a Husz János- és a Galileibelinél sokkal erőteljesebb - írói ítélet is megfogalmazódik: "A gyilkosok."

Csapda /1966/

Németh Lászlónak Puskinról írt drámája nemcsak abban mutat rokonságot az előbbivel, hogy magányos költőóriás hősét - így, vagy úgy - végül is a halálba kergetik, hanem a főszereplők cselekedeteinek motivációja tekintetében is.

Petőfit a rá figyelő százezrek készítették, hogy a körülmények gyökeres megváltozása ellenére is, egy belső parancs hatására visszatérjen volt önmagához; Puskin esetében is a maga-megtartás ideája a fő motívum, azonban ez nem elsősorban a közvéleménynek szól - mint Petőfinél -, hanem sorsának szerves folytatásu lehetőségét jelenti.

A Csapda hőse szenvedélyes, sűrű vérű, "afrikai" típus, romantikus alak, a Széchenyi, a Petőfi "betegségével": a szerepjátszással megverve.

Puskin nagy játékos! A lehetőségek pontos kiszámításával kombinál, a legélesebb fegyvert keresi, amivel lesujthat ellenségeire, az összeesküvőkre.

Körülötte nagyon beszűkült a világ, csapdába ejtették, innen kell kivágnia magát - bármi áron is. Nagyvonalu szerepjátszása mindamellet szép emberséget, feleségébe vetett hitet, megbocsátani kész nagylelkűséget mutat. A becsület megvédése, a tisztán maradni akarás, az igazság felmutatásának vágya hatja át ezt az embert.

"Megfizetem kinek mi jár. S a csontjaimon is kiviszlek ebből a pokolból" - mondja Nataljának.

Módszeresen készülődik terve végrehajtására, a gyalázat csapdájából való szabadulásukra. Hogy eltávolodhasson, kiszakadhasson ebből az ördögi körből, legelőször is a cárnak akarja visszafizetni a hatalmas összegű pénzkölcsönt, hogy szabadulhasson a becsületét nap mint nap kikezdő állásától. Ez persze lehetetlen. D.Anthés párbajra hívása azonban mindenképpen megoldást jelent: ha ő marad halva a párbajtéren, egész Oroszország mellette érez, ha pedig ő lövi le ellenfelét,

bizonyíthatja, hogy nem lett az udvar bérence. Bjelinszkijnek mondja, hogy "...ennek most már így, vagy úgy vége lesz, s ön s elvbarátai megengesztelődve kommentálhatják azt, amit tettem..., vagy ami velem történt."

Puskin elfogadhatná D.Anthés békejobbát, ő mégis saját végétét hívja ki. A megalkuvás, vagy a kompromisszum teljesen idegen tőle. Végigcsinálja a játszmát, cselekedeteinek konok, egyenes íve van. Ha a hálót, melyet köréje vetettek, szét nem is tépheti, valamerre ki kell törnie. Ezt becsülete, s az utókor is így kívánja. Petőfihez hasonlóan neki is be kell váltania a váltót - amit ön-magának adott.

A végigcsinálás okainak legdöntőbb momentuma - ahogy egyszer már fentebb említettük - a személyiség autonómiájának megtartása. Zsukovszkij öreges siránkozására - hogy tudniillik ha Puskin a tehetségének csak egy százalékát kapta volna bölcsességben, úgy nem következik be az örültség - így válaszol: "Hisz neveltem magam... De közben vigyáznom is kellett... Hogy ne fogadjam meg tulságosan... a tanácsaid..., mert akkor nem lettem volna Puskin". Egész élete rendületlen sorsvállalás volt, csak így lehetett Oroszország legnagyobb költője! S hogy az orosz költősors beteljesedése lesz ez a párbaj - azt is jól látja. Meg kellett szenvednie ezt a pokoljárást: költészete és embersége csak ily módon teljeshetett naggyá. Ezzel a magatartással tudta leghívebben szolgálni a Jó Ügyet: népe "jó ösztönének" szítását, s az elbukottak védését.

Mégis, a halála előtti percekben kell felhajtania a legkeserűbb poharat, tragédiája éppen embersége kiteljesedésében válik legfájóbbá. Hogy "most, amikor már csak egy kincsomó maradt" belőle, még mindig nem vitetheti ki magát a Nyevszkijre, nem mondhatja ki az igazságot. Hogy akik leterítették, azoktól kell alamizsnát esdekelnie - feleségéért és négy gyermekéért. A másokért élés és a személyes sérelmek világba kiáltása megütközésének ~~emléke~~ drámai pillanatában kap teljes megvilágítást Puskin nagyszerű embersége.

Életének feláldozása is kevés volt ahhoz, hogy az igazság a személyén tuli körökben is diadalmaskodjék, de emberségének nagy-

ságában éppen így lesz Példa: az elbukott, de a jót felmutatni tudó Németh László-hős mintaképe.

✱

A Puskin-dráma Németh László munkásságának kései szakaszából való. Hogy az idea-ember önmagával való azonosságának kérdése mennyire az egész életmű egyik legfontosabb gondolata, éppen az a - problémárokonkságot megőrző - nagy időbeni távolság mutatja, amely az első nagy regényét: az Emberi színjáték-ot a hatvanas években irt drámájától: a Nagy család-tól és a Csapidá-tól elválasztja. Voltaképpen valamennyi hőisével kapcsolatban ezt a problémát vizsgálja az író; vagy direkt módon /lásd dolgozatunk II. fejezetének ide vonatkozó példáit/, vagy valamilyen más kérdéscsoportba ágyazottan. /Ilyenek például az édentereztetés, a mester és tanítvány viszony, az utópiák megvalósíthatósága, az igazsághoz való ragaszkodás - egy-egy alkotásban - közvetlen célkitűzései./

Ez utóbbi két motivációs komponens közül különösen érdekes megfigyelni Németh László idea-tanának bizonyos fokú változását. Drámaelemzéseinkből - úgy gondoljuk - kitűnik, hogy a közvetlen idea és a valóság viszonyát Németh László különösen az ötvenes években irt műveiben - a két évtizeddel korábbiakhoz képest - dialektikusabb szemlélettel vizsgálja.

Jól látható különbséget tesz először is - mégpedig a társadalmi hasznosság szempontja szerint - a hamis és a megvalósítható ideák között.

Ez a tendencia regényeiben már régtől fogva megfigyelhető /például a Gyász hősnőjének, vagy Kárász Nellinek szörnyetegségbe hajló esztelen ragaszkodása egy helytelenül értelmezett célhoz/, ám némely "korai" drámájában is találhatunk már példát erre az újszerű látásmódra, amelyben a társadalmi, tehát objektív alapú írói véleményformálás uralkodik. /Bodnárné és Holly Sebestyén alakjait említhetjük, bár ez utóbbi iránt érzett írói szimpátia letagadhatatlan./ Az igazság kérdése azonban - mint ahogy Görgey mondja - sokszor

"visszarug", az említett szemléleti változás Németh Lászlónál csak a jelzett periódusban bontakozik ki. A "társadalmi" drámák legtöbbszörében még objektíve hamis ideát követnek a hősök, az ezektől való eltávolodás mégis elkárhozást jelent. /Hódi Barna és részben a Sántha Endre példájára gondoljunk! / A Szörnyeteg kapcsán mondtuk már - s most az említett írói szemléletváltozás irányától való eltérés miatt említjük -, hogy Németh László a dráma anyagával ellenkezve, csak a kort marasztalja el Sárkánnyal szemben: kiáll hőse igényeinek jogossága /tehát ideájának realitása/ mellett.

A részlegesen elmarasztaló írói ítéletet figyelembe véve is a Győzelem táján alakul ki ez az ötvenes években kiteljesedő, új fajta vizsgálódási mód. /Mindenekelőtt a történelem objektív tendenciájának: a "nép" szerepének a Sántha Ács Lajosnak kifejtett gondolatmenetében való érintésére gondolunk./

Az 1953-ban keletkezett Galilei-ben - a téma adta lehetőségek következtében is - az említett probléma legsokoldalúbb vizsgálatát végzi el Németh László. /A társadalmi hasznosság szempontjának érvényesítése e művében igen finom elemzést, a legapróbb részletet is alaposan körüljáró írói munkát követelt meg./ Visszatekintésünket a II. József görögországi makacsságának fokozatos oldódása, valamint a reformpolitika Németh László általi megkérdőjelezése, a Görgey-dráma főhősének - a nemzeti érdek kívánalmaival szembe forduló magatartása miatti - elítélése és a Petőfi ellen forduló, s "harctérre ugrasztói" közreműködésével őt a halálba kergető, értelmét vesztett idea elleni heves írói tiltakozás szembetűnő példái tehetik teljessé. /Későbbi drámái közül a Nagy család-ban a társadalom szempontjából egyébként hasznos ideához való mértéktelen ragaszkodás szükségességét kérdőjelezi meg Németh László./

A tekintetben is fejlődés észlelhető Németh László idea-problematikájának vonatkozásában, hogy drámahőseit e későbbi periódusban már nemcsak önmagukban - mintegy abszolút értékük szerint - vizsgálja, hanem általánosabb jellegű, az emberiségnek szolgáló magatartás kritériuma szerint: az emberi értékhierarchia eddigi meglehetősen merev szempontjait egy reálisabb értékmérő szemlélet kezdi felváltani. E vonatkozás-

ban az emberség - "nagy" - emberség, valamint az életmű-idea kérdése kínálkozik az összehasonlítás alapjául. /Bár a Mű és az idea némely esetben - mint láttuk - egybeesik./

Az emberség - "nagy" - emberség vonatkozásában regényei közül az Emberi színjáték-ban részben tisztázta már e kérdéskört Németh László, bár a végleges megoldást - ha történtek is közben kísérletek /pl. az Iszony utolsó lapjain és legtöbb sikerrel az Égető Eszter-ben/ - több más, de egymással rokon probléma-szál összefogásával kései munkájában az Irgalom-ban adja meg.

Ugy véljük, nem érdektelen utalnunk itt egy olyan mozzanatra, amely a Németh László - alakok ábrázolásában az ötvenes években kezdődő és a jelen felé haladva egyre fokozottabb mértékben ható "humanizálódási" tendenciát érzékeltető gondolatmenetünket támasztja alá. Egyik írásában Németh László beszámol arról, hogy 48-49 táján, az Őrültek megírása után erősen foglalkoztatta egy Jézus-regény terve, amihez már sok anyagot is gyűjtött. 1954-ben azután újra előkerült a téma, de most már nem Jézussal, hanem Józseffel a "főszerepben". A változást Németh László azzal magyarázza, hogy: "az ő /ti. József - M.I./ világosabb alakja, szelid szeretete... mintegy Jézus előrevetülése a sötétebb századokba. Ugyanakkor - folytatódik az indoklás - mégis ="emberibb" =, kisebb méretű; nem az egész emberi nemért, csak testvéreiért van tele a szive... bántást feledő szeretettel és fájdalommal."

A drámákat tekintve a VII. Gergely még egyáltalán nem, a Cseresnyés csak utolsó mondatával utal erre a másfajta emberségre, a Széchenyi-ben /a tanulmányban megrajzolt képet természetesen nem számítva/, az Eklézsia-megkövetés-ben, a Husz-drámában már előzményeit látjuk az egyensúlyteremtésnek, ami azután a Galilei-ben sikerül maradéktalanul. Az ezt követő drámák részint ennek az írói egyensúlyteremtő igénynek és képességnek továbbélését mutatják, /Az áruló, Apáczai, Csapda/, részint pedig a helytelen magatartásforma kritikáját adják. /A két Bolyai, Gandhi halála, Az írás ördöge /1969/.

Kitekintésképpen szólunk itt arról, hogy többek között a "kiválasztott", a "nagy"-ember és a hatalommal való élés /visszaélés/ problematikáját vizsgálja a hatvanas évek közepén írt regényében, A kikö-

zösitő-ben Déry Tibor is. Ambrus püspök alakja sok rokon vonást - helyenként egészen közeli hasonlóságot - mutat a VII. Gergelyével. /Pl. szerepvállalásának nem kivántsága, Istennel való "kapcsolata", az egyház primátusának eszméje, a világba való beletipró természete stb.../ Déry - bár nem hagy kétséget afelől, hogy hősének legfőbb jegyeiben egy történelmi kor előre mutató szükségszerűsége nyilvánul meg - Ambrus megszállottságát, hatalmi tébolyát, eszméjét, két-arcu lelkületének csaknem minden megnyilvánulását az ironia görbetükrében mutatja /nem úgy, mint ahogy Németh László tette ezt VII. Gergelyével kapcsolatban jó negyed század előtt/.

Illyés Kegyenc-ében - a hatalom, az ember és az erkölcs kapcsolatát vizsgáló drámájában - pedig Julia mondja ki a legfontosabb igazságot: "Az ember megcsufolásával Istent se lehet szolgálni." !

*

A Németh Lászlónál több vonatkozásban is észlelhető, tendenciának is nevezhető szemléletváltozásnak nyilván társadalmi-politikai jellegű motivumai is voltak. Elsősorban a személyi kultusz fagyos légkörének az 53 nyara utáni részleges - de ellentmondásoktól sem mentes - kezdeti oldódására, majd a XX. kongresszus határozatainak itthoni hatására és az 56 utáni konszolidáció Németh László irányában is megmutatkozó, az alkotói kibontakozás számára is kedvező politikájára gondolunk.

Az ötvenes évek közepe tájától kezdve mind gyakrabban találkozhatunk Németh László munkásságában az oldottabb, mind kevésbé "makacs", differenciáltabb, egy bizonyos "szektásságot" önmagában egyre oldó írói magatartás megnyilvánulásaival.

Az 1961-ben keletkezett Utazás-sal való - ezt a felszabadultabb, önmagát is kevésbé nyomasztó lelki tartást jelző szempontunkat érvényesítő - összevetés miatt idézzük fel most újra a Cseresnyés kubusa gondolatvilágának lényegét. Az ő, Cseresnyés szektásságával szembeni forradalmisága - a szektások forradalmisága. Péter - mint ahogy jó ideig Cseresnyés is - sémákban, a maga konstruálta merev

"törvények" szerint gondolkozik. /V.ö. "A természet a farkast farkasságra, a nyulat nyulságra vonja fel - csak a megrettent ember szeretne kilépni abból, ami."/ - Az Utazás című "félvigjáték"-ban /ti. - ahogy Németh László mondja - "tul sok fájdalom lapul meg benne, hogy a mű mélyét opálóssá ne tegye"/ - viszont már az a "kacagássá öblösödött" írói indulat munkál, amely a főhőst két oldalról szorongató "szektásság" kritikájában mindenféle merev, s így szükségképpen egyoldalú ítélkezést elutasít. /A dráma születésének körülményeit vázoló írásában Németh László egyébként utal a megváltozott politikai légkör kedvező hatására is./

Az /1964-ben befejezett/ Irgalom Halmi Ferijét is a csak "társadalmakkal" számoló, az emberekkel általában bizalmatlan, tulzottan türelmetlen, kissé indulatos forradalmiság jellemzi. /Bár - jelleméből fakadóan is - kisebb mértékben, mint Pór Pétert./ Az Ágnessel való kapcsolatában akkor következik be lényeges változás, amikor a lány életében már nemcsak mint ^{az} Agnest segítő támogatás, hanem mint "kimosdatásra" érdemes és ebben a folyamatban lelkiileg gazdagodó ember is szerepet kap. Személyisége harmóniájának kialakítását, szebb emberségét éppen ez a "szelidítő"-oldó kapcsolat teszi lehetővé.

A világ jelenségeit, az emberi cselekedeteket több oldalról is megközelítő, az igazság összetettségét részleteiben - s fonákjáról is - vizsgáló írói-emberi magatartás a hatvanas évek derekára Németh László egyik jellemzője lesz.

Ha rokon jelenségeket keresünk az évtized prózairodalmának egészében, Lengyel József Elejétől végig-je és Sántka Ferenc regénye, Az áruló /de talán még Az ötödik pecsét, s távolabbról a Husz óra is/ kínálkozik példának.

Lengyel főhőse leginkább Szása lefogásakor kerül abba az erkölcsi "szorítóba", hogy ítélkeznie kell. Szására - hisz gyilkolt - halál vár. De hogyan jutott idáig? Ki a hibás az ő értelmetlen haláláért? "Kit vádolhatnék?" - kérdezi Nekeresdi György. "Kinek a dolga érteni? Ki érti, hogy nekem miért kötelességem mindent megérteni, és mint jó tanítónak, nekem kell kiadni az osztályzatokat! Hát én se

adok osztályzatot! Nem adok, és kész! Engem Szása engedett fel a vonatra..."

Sántka regényének szembenálló felei /Václáv és Zsitomir/, a "... vagy tisztességes leszel, vagy meghalsz" fanatizmusának szellemében gyilkolták meg egymást és egymás hiveit - ugyanannak az igazságnak: a nép érdekeinek nevében. De másként látja ugyanazt az igazságot Eusebius, s ismét másként a paraszt is. Az írónak - miközben torkán az éles kés hegye - nem könnyű itélkeznie...

V. rész

AZ "IRGALOM" SZINTÉZISE

Németh László ez ideig utolsó regényének témája régi eredetű. Konkrétan és általános értelemben véve is. - Az apját váró gyermek szomorú valóságra-ébredését elbeszélő Télemachos című novella - amelyből az Irgalom kinőtt - és Németh László e legutolsó nagy vállalkozásának befejezése között az írói életmű csaknem egésze ivel át.

Ez a fél emberöltőt jelentő távolság feszes kötést jelent, amellyel a szépirodás Németh László legfőbb problémáit összefogja, s mintegy az életmű "tető alá hozását" végzi el regényében. "Az Irgalom az emberi sors lehetőségét méri meg újra - az Emberi színjáték és az Iszony után ez a mű ismét ="sors-metafora"= - állapítja meg helyesen Béládi Miklós.²⁹

A Jó Úgy szolgálatának az életműben oly sokszor körüljárt lehetőségeit ebben az alkotásban a legfontosabb kérdésre szűkíti le Németh László, ugyanakkor főalakja életútjának követhetőségével, Kertész Ágnes nagyságának "emberre szabottságával" egyetemes érvényűvé is teszi azt. A regény - és az egész életmű - fő gondolata az egyén önmegtartásának, illetve önkibontakoztatásának, s e folyamatok bizonyos feladatra /a Jó Úgy/ irányultságának kapcsolata; az e feladattal való azonosulni tudás problémája.

Kertész Ágnes ideájának magva az apjáról meglévő emlékeiben bukkan fel. A hozzá hasonlítani akarás, a vele való és ezzel önma-

gát formáló álom-kapcsolat igenlése hatja át lényét. Apja szelleme erős burokból tartja, ő jelenti Ágnes számára a megtestesült eszmét, amely egyszer valóságos közelségbe kerülve anyjával szemben igazságot szolgáltat és hozzásegíti őt - az e "fázisban" még nem tudatosult, de már meghatározó jellegű - legfőbb ideájához: lénye kibontásához. Apjában arra a bizalomra áhitozik, "amely távolságot tart, de a lélek lobog benne." /Apjával való kapcsolatának lélektani "alaprajza" e tekintetben egészen hasonló a Kárász Nelliéhez./ Ez az Ágnes cselekedeteit motiváló alapélmény az apja távollétéhez és visszatérése lehetőségéhez szabott feladatvállalásra készíteti őt. Hogy "anyja cinkosságot visszautasítsa, rideggé teszi fiatalságát."

Szüességi komplexusának fő oka kezdetben különös; apja helyét és szellemét őrzi a házban, s magától tagadja meg, amit anyjától nem tud elvenni. /Szüessége védekezésében az autonómia-védés itt még csak esetleges okként kap motiváló szerepet, ez a mozzanat majd a regény későbbi részeiben válik meghatározóvá./

Ágnes kapcsolatai rendkívül leszűkültek. Szemében az emberek megdöbbenően különösek. Ki tudja miért, mindegyikük páncélt hord magán, s a mögül hadakozik; számításból, alantasságból - természete, életösztöne szerint. Azon fáradoznak, hogy valódiságukat különböző szerepeknek egész életen át való eljátszásával leplezzék.

Ágnesnek az eszményi világról és annak embereiről kialakult nézete viszont egészen más: a szilárd valódiság, az emberi kapcsolatok folyamatossága, az értékek megmaradása és soha meg nem szakadása, a változásokban is nyomot hagyó állandóság. - Szomorúság, levertség környékezi állandóan az eszményi világ hiányának tudata miatt, s benne bujkál a megvetés, a felháborodás és a rossz érzése a "barátság, a szerelem intézménye", sőt a "maga mélységes magányossága" ellen is. Iszonyodik a durvaság, a méltatlanság minden megnyilvánulásától. Ezért is él a homályban meghúzódva, és csendes szemlélődéssel innen térképezi fel, s raktározza el az ezer arcú, mégis egy lényegű emberi kapcsolatokat és az emberek belsőbb köreit, miközben élesen meghuzza maga körül a határvonalakat! Halmi Feri is csak mint szövet-sége, mint az apja megítélésében objektív mérceként "használható"

ember kerül be az ő legbelső köreibe. Zárt világa azonban ezzel nem nyílik még meg, csupán kitágul kissé, hogy ennek az apja vonatkozásában őt leginkább megértő rokon léleknek "helyet szorítson" benne. Anyjával szembeni alapvetően kemény, szigorú, hideg értéktételezés és igazságtevő lázát az apjában megtestesült nemesebb emberi értékek megvédésének szükségessége diktálja. /Bár ennek a nem ritkán gőgös ítélkezésnek a biztonsága - s ez egyben Ágnes jellemének egy bizonyos szűk körön belüli, a kiegyensúlyozottság irányába mutató kezdeti árnyaltságát jelzi - gyakran megrendül; az anyja "megrögzött" gonoszsága iránti kételyek már régóta ott motoszkálnak benne. A megértés, az oldódás, a feltárulkozás lehetőségeit azonban sokáig gátolja még a világgal szembeni védekezésreflex számos változata. A lassu oldódási folyamat éppen a feladatvállalásokkal kezdődik meg./ Ágnes csodákat vár apjától, ettől a skorbutos, bicegő, elesett embertől - az emlékek nevében. Ugy érzi, hogy apja szelidsége, jóakaratja, az emberek tülekedését, gomolygását kívülről szemlélő bölcsessége, a világ dolgai közti biztos tájékozódási képessége "a csatákban, kivégző sortűzekben, a falatért folyó dulakodásban" is megmaradt. Ugy véli "az a hét év" csak ideig-óráig fogja éreztetni hatását, de "abból őneki kell a szeretetével, a csendes, segítő készségével kimosdatni."

A hadifogság hatása és az apjában hite szerint meglevő, számára pótolhatatlan értékeket elsüllyeszteni akaró környezet elleni harcban kell megtartania apjában az emlékek Kertész Jánosát, hogy saját ideáját a megvalósíthatóság reményében őrizhesse meg. A ritkán ráfutó boldogsághullámban érzi meg, hogy nincs szebb feladat, mint "... észrevétlen, csak a magunk öntudatában /!/ találva jutalmat óvni azokat, akiket szeretünk."

S ez a csendes, nem hivalkodó, belső lángu szeretet apján keresztül lassan utat talál mások, a boldogtalanok, a malomkövek közt őrlődők, a meghasonlottak irányába is./Ezt a kibontakozást jelzi a Tükrösön és Farnádon tett látogatása./

Ágnesnek ez a lelki - tudati állapota önkibontakozásának már egy magasabb fokát jelenti tehát.

A lassu oldódás azonban még mindig nem mentes a kezdeti keménységtől, sujtani tudástól. Sebek ejtésére, szenvedés okozására is képes Ágnes /elsősorban még mindig anyjával kapcsolatban/, éppen - a lassabban humanizálódó - igazságszolgáltatása jegyében. A rokonok közt rájuk fonódó, apjára nézve megszégyenítő célzásokból, vádaskodásokból szőtt hálóból ezzel a lelkiiséggel írja meg anyjának a levelet, vállalva ugyan a "büntárs" szerepét, de fenyegetéseket is üzenve.

Apjával azonban - számítása ellenére - nem sikerül kiépítenie azt a hidat, melyen az egyre több szánalommal vegyülő szeretetét "átvezethetné", s melyen a lénye kibontását is segítő, jó érzést, megnyugvást is kölcsönző apai szellem visszaáramolhatna.

Ápolónővéri "indulatai" ekkor Mária vonzása felé indítják el, megérezve szomoru élete fátyolosságának tisztulását, emberi melegségének újból és újból való feltöltésének apján tuli lehetőségét. Az igazság, a valóság felderítését szorgalmazó ösztöne felerősödésének hatására lép egyet anyja felé is. "Mikor bentről értette meg az életét, egy kis előlegezett részvétellel kezdett rá gondolni." Az eddigi ítélkezésének helyessége iránti - mint láttuk, már a kezdet kezdetén benne nyomot hagyó - kételyek ezen a ponton a végiggondolásra készítetik Ágnest. Hiszen - döbben rá - ő már kislánként is anyja bírójául csapott fel "eszménnyé növelt apjával mérve a tökéletlenségeit." - Az apa naplóját már azzal az igénnyel olvassa, hogy feltárja az igazságot, s ennek nyomán egy realisabb kép kezd kibontakozni előtte. Szülei viszonyának és a felelősség megítélésének alapszínei ettől kezdve "az önkéntelen női szolidaritás és a férfinyerseség elleni felháborodás" lesznek. Felülemelkedve illuziói várható összetörése miatti félelmén, a kórelőzményekhez akar eljutni, azért, hogy "igazságtalan ne legyen, hibát ne kövessen el." S "az emberi kapcsolatok rettenetessége, az örvények, s talányok, melyek ott nyílnak fel, ahol a sors két embert összeköt, belülről kezdett az értelme, s lassan a szíve előtt is megnyílni..."

Ágnes az anyjával szembeni hideg, fürkésző ráció ítéletétől eljut az emberséges belátás melegéhez; az ingerült, türelmetlenül hadakozó,

eléggé át nem gondolt vádaskodás a megértés érzelmekkel bélelt medrébe ér. A Lackovics-féle levéltöredék olvasta után az anyjával való rokonvonás /az "aggszüz, vagy apáca" hajlam/ is tudatosan benne, s Ágnes megcsókolja azt a száját, melytől az apja is, és anyja szeretője is viszolygott.

Kertész Ágnes fejlődő - kibontakozó énjé az emberi kapcsolatok bonyolultságának felismerésével, a világgal belülről való ismerkedéssel folyamatosan gazdagodik. Fokozatosan kopnak le róla az ön-építkezést gátló korlátok, emberi arculata a valóság felfedezett igazságainak beépítésével egyre szebb lesz, látóköre kiszélesedik, ösztönös feladatvállalása a tudatosság szintjére emelkedik.

Lelki strukturájának lényeges - ám még nem végleges - átalakulásával párhuzamosan Ágnes kilép a még mindig kissé szűkös világa - a család, a rokonság, az egyetem - körén túlra is. Ez a folyamat a feladatok törvényszerű nagyobbodását, s a felelősség növekedését is jelenti.

Erejében való hite és a kellő önbizalom /amely az apjával kapcsolatos feladatok idején is gyakran hiányzott/ "emelkedése" azonban lassabb ütemű, mint a feladatok növekedése. Az Égető Esztert meghatározó módon irányító ösztön - az édenteremtésé - Ágnesben is mély gyökerű, ám nála szomorúsággal, csüggedéssel, lemondással vegyes. "Mintha nem csak az ő kis sejtjük, de az egész társadalom azért rohanna így, hogy minél jobban széteshessen, s az ő szíve nemcsak azért fájna, mert a Horvát utcai családot nem tudta a szívéből csöpögő gyantával összeragasztani, de erre a tébolyult szétesésre sem fogja soha magában a ragasztószert megtalálni" - riad meg Ágnes a számára még "ismeretlen" terepre lépve.

A gondolatot azonban tovább görgeti magában - elválasztva egymástól a szubjektív /önbizalom/ és a társadalmi feltételeket -, s a megtalált feloldás önépítkezésének újabb, még magasabb rendű vállalása is lesz. "A társadalmi feltételeket hiába változtatja meg - mondja Halminak -, ha ezt az örültséget bennünk, magunkban nem tudja megváltoztatni."

Ágnes ezzel a társadalmi változásokat és egyéni sorsokat együtt tekintő vizsgálódásával egyetemes érdekű problémák képviselőjévé vá-

lik!

Az egyre inkább kikristályosodó vállalása; segíteni akarása, szélesebb világot ivel át, mint bármelyik regény- vagy drámahős "elődjéé". A maga fokozatos "humanizálódási" folyamatában, az autonómia-védés és a világgal való elegyedés helyes arányainak megtalálásában, s az embereken reális közegben történő - igaz, még nem kiforrott eszközü - segíteni akarásában messze nagyobb hatásu jellem, mint Kárász Nelli.

Abban pedig, hogy ő nem tartja elégséges megoldásnak azt, hogy az emberek közötti kohézió a társadalmi változással automatikusan kialakul, hanem ennek alapfeltételét az emberi örültség kiirtásában ismeri fel: szemléletében túllép az Égető Eszterén. /Ugyanezt a kérdést veti fel Németh László az Égető Eszter-ből a Nagy család-ba átnyúló problematika kapcsán is, sőt - mint az előzőekben láttuk - a lelkek megújulásának döntő fontosságot tulajdonító írói szemlélet az Emberi színjáték-tól kezdve végigkíséri az egész életművet./-Az pedig, hogy Ágnesben megvan az a "vegyi affinitás, amely az emberi örültséggel kapcsolatba" tud lépni, az Égető Eszter kísérleteinél sokkal több és nagyobb eredmény elérését biztosíthatja. /Első és közvetlen példája e képessége hatásosságának, hogy a maga megtisztulási folyamatával párhuzamosan Halmi Ferit is megszabadítja annak "örültségétől"./

Ágnes világa - melyet emberi nagyságának növekedésével már "kitölteni" is képes - az elfekvőben töltött szolgálata idején tágul a legszélesebbre, és itt körvonalazódik egyre élesebb konturokkal hivatástudata is. Mintha "...amit Füredinek dobott oda, hogy végeredményben ="az egész világ egy elfekvő"= eresztett volna a lelkében váratlan gyökeret." S mintha "egy ki nem bontott, de annál tudatosabb élet terve lőtt volna sejtjei csendes mámorába."

A hivatástudat bontakozásával egyidőben egy örömteli érzés is hidat ver közé és a világ közé: rájön a "legnagyobb, ami az önbizalmát /!/ állandó, csendes sugárzássá tette: hogy az emberek őt bizonyos körülmények közt, épp amikor dolgozik rájuk, meg tudják szeretni."

A "méltatlan" férfi érintésétől való idegenkedése az önkibontakoztatás alapjának: az autonómia megvédésének magyarázataként kap

határozott megfogalmazást Ágnes fejlődésének e legmagasabb fokán. Benne egy szó, egy pillantás, vagy mozdulat mindig is felkeltette a szunnyadó gyanut, mely a ragadozó férfi ellen fordította szüzessége önvédő tüskéit. Vetésiben - mint ahogy bárki másban is - a könyörtelen törtetés az, amit leginkább gyűlöl. S ahogy a megkérés után "szabadságnyilatkozatát" és riadozásának legfőbb okát Vetési szemébe löki, mintha csak Kárász Nelli mondatait hallanánk: "Egyáltalán... ez a szerelem... Hogy egy férfi spermájával a gonoszságát is magamba engedjem". /Ugyanakkor azonban benne a szabad választásból és döntésből következő szüzesség elvesztés mint lehetőség sokkal erősebben él, mint az Iszony hősnőjében./ "Énvelem - folytatja önmegvalósítási folyamatának felismerése szellemében - amióta mi az Orczy-kertben jártunk, s csókolóztunk is... sok minden történt. Az apám hazajövele, hogy kikerültem az elfekvőbe. S épült bennem, úgy érzem valami. S abban... nem is maga személy szerint, hanem amit maga képvisel, csak a rombolás, a talajvíz szerepét tudja jelenteni"!

Születésnapján - amely jelképnek is tekinthető -, a boldogságburku "családi" négyesben kimondatlanul is pontosan fogalmazza meg legnagyobb és élete végéig tartó feladatát: "Az ember adjon és tekintse véletlennek a kapást. ³⁰ Ebben a vak vágyaktól, hiu versengéstől, féktelen szenvedéstől gyötört, természet~~e~~ szerint elfekvő világban egy szabad ember..., ha megvan benne a források bősége, értelmet nem is találhat szebbet, mint önteni, folytatni magát, tisztulásra és enyhületre."

A sántával való páros futása után "ugy érezte, mintha nem is csak Ferit, de anyját, apját, Bölcskeynét, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget huzta volna mellére - a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék." ³⁴

x

Németh László humanizmusának felemelő szépségű és - az egész életmű tekintetében is - reménykedést sugárzó megnyilatkozása ez a mélységesen igaz vallomás.

Ugy tűnik, ezzel a regényével ő maga is befejezte építkezését. Annyi arc, sors, életpálya megrajzolása után élete nagy álmát az emberiség jövőjének sorsáról és lehetőségéről egy hatalmas lélegzettel itt mondotta el.

S ha gondolatban végigpillantunk sok arcu, de egy célu hőseinek hosszú során, azt láthatjuk, hogy Németh László az Irgalom-ban a Jó Ügy pontos és a legáltalánosabb megfogalmazása mellett Kertész Ágnes alakjában megalkotta azt az embertípust is, aki a Boda Zoltánok mártírumsága, a Kata asszonyok szenvedései nélkül, a Galileik kanyargós és ellentmondásokkal terhes utkereséseitől mentesen, az emberi környezettel harmonikus és a társadalmi haladás irányába eső önkibontakoztatásával a Jó Ügy szolgálatának legaktívabb képviselője és leginkább követhető példája lett.

JEGYZETEK:

- 1./ A tanulmányok és egyes szépirodalmi alkotások gondolatai közötti hasonlóság szélsőséges példája az Erzsébet-nap című dráma /1940-46/, bizonyítván, hogy másfajta írói eszmekör vonatkozásában is fennáll e párhuzam.
- 2./ Kabdebo Lóránt: A kísérletező ember. Borsodi Szemle 1964. 2.sz. 46.o.
- 3./ Kurátor Zsófi "görögös" lelkiületének lényegét a regény méltatói közül tán Illyés Gyula fogalmazta meg a legtalálóbban: "Nem a személyisége a lényeges, hanem az indulat, amelyet megtestesít. Porhüvelyében antigonei jellem támad életre." /Ld. I.Gy.: Gyász. Ingyen lakoma.Bp. 1964. II.k. 273.o./
- 4./ A Sámson értelmezésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy Sőtér István tulzó és kellően meg nem alapozott véleménye /mi szerint Németh László e drámájában számol le véglegesen az utópiákkal/ helytelen következtetésre is vezet. Sőtér szerint ugyanis ez a leszámolás teszi szabaddá az utat az édent építő, paradicsomot teremtő ember írói megalkotása felé. /Ld. S.I.: Németh László társadalmi drámái. Tisztuló tükrök.Bp. 1966. 382.o./ - Véleményünk szerint ez utóbbi folyamat már jóval a Sámson keletkezése előtt megkezdődött /v.ö. Emberi színjáték, vagy Mathiász-panzió/, másrészt viszont az utópiák nem tűnnek el a felszabadulás utáni Németh László alkotásokból. /V.ö. Egető Eszter Méhese, vagy a Nagy család főgondolata./
- 5./ A személyes jellegű írói motivumok erőltetett hangsúlyozásának tartjuk Sándor Iván következő sorait: "Sárkány nemcsak önmaga sorsát siratja el. A Szörnyeteg egy álomkirályság trónfosztásának drámája is... Bucsú egy szellemi világképtől, egy évtizedekkel előbb fellobbanó és már tarthatatlan ideától." /Ld. S.I. Németh László a drámairó. Kortárs 1967. 139.o./
- 6./ Az áruló főhőse szinte szó szerint ismétli ezt a gondolatot, amely értelemszerűen számos alkotásban visszatér: jelezve a Németh László-i életmű sorsvállalás problematikájának különleges fontosságát.
- 7./ Ld. Sőtér István: Németh László és az Iszony. Tisztuló tükrök. Bp. 1966. 349.o.
- 8./ Ld. B.Nagy László: Egy katarzis története. A teremtés kezdetén. Bp. 1966. 266.o.
- 9./ A dráma értékelői közül többen is kiemelik e fontos mozzanatot. Ld. pl. Mód Aladár: Sors és felelősség. Valóság 1962.2.sz.53.o.

- 10./ Ld. Pethő Bertalan: Rekviem a jövőért, Kortárs 1971. 4.sz.589.o.
- 11./ Nagy Péter: Égető Eszter. Rosta Bp. 1965. 173-176.o.
- 12./ Ld. i.m. 588.o.
- 13./ Mindazonáltal szó sincs arról, hogy "Németh itt azt akarja elfogadtatni velünk, ...hogy József utókora majd igazolja, amit jelenkora nem tudott megérteni." /Rényi Péter: Németh László: II. József. Vitában Bp. 1967. 321.o./
- 14./ Simon István: Az emberi jóság nagy tragédiája. Kortárs 1963. 1083.o.
- 15./ Rényi Péter: Hatalom és erkölcs. Vitában Bp. 1967. 128.o.
- 16./ i.m. uo.
- 17./ i.m. 131.o.
- 18./ Ld. ezzel kapcsolatban: Pándi Pál: Dráma és történelem. Kortárs 1964. 3.sz. 3-4.o.
- 19./ Siklós Olga: A magyar drámairodalom utja. Bp. 1970. 463.o.
- 20./ Almási Miklós: A modern dráma utjain. Bp. 1961. 15.o.
- 21./ i.m. 16.o.
- 22./ i.m. 17.o.
- 23./ Németh László a Bethlen Kata című drámában is bemutat egy lélektanilag hasonló esetet. Kata is belemegy egyfajta taktikázásba. Elfogadja vőlegénye gyűrűjét azzal a tudattal, hogy a katolikus egyház ugyanis megakadályozza a házasságot. Kata - Galileivel ellentétben - rögtön érzi, hogy jövőjét a maga hite helyett fondorkodásra bízni nem lett volna szabad.
- 24./ Ezért is nem érthetünk egyet Hermann István azon véleményével, miszerint a megtagadás teljesen indokolatlan a drámában, és homályban maradnak az erre készítő okok. /Ld. H.I. Az önleszámolás dramaturgiája. Szent Iván éjjelén. Bp. 1969. 298-299.o./
- 25./ Merőben tévesen értelmezi tehát a drámát Rényi Péter egyik tanulmánya /ld. R.P.: Két Galilei. Vitában Bp. 1967./, - melyben nem kis elfogultsággal és diktatórikus módon Brecht hasonló művének külön rangját és történelemszemléletének megsemmisítő fölényét igyekszik bizonyítani a Németh Lászlóéval szemben - amikor azt állítja, hogy Galilei "kizárólag önmagának" felelős, "önmagát marasztalja el, és önmagát menti fel" /?/, "felette, géniusza felett nem áll senki, és senkinek sincs joga őt kérdőre vonni." /i.m. 89.o./
- 26./ Ld. Tamás Attila: A Galilei helye Németh László irói életművében. Irodalomtörténet 1971. 1.sz.

- 27./ E kérdéssel kapcsolatban ld. Varga János: Az áruló Megjegyzések Németh László Görgey drámájához. Történelmi Szemle 1964. 3-4.sz.
- 28./ Almási Miklós: Ujrafogalmazás és felfedezés. Kortárs 1967. 2.sz. 330.o.
- 29./ Ld. Béládi Miklós: Irgalom. Kritika 1965. 8.sz. 52.o.
- 30./ Boda Zoltán ekképpen fogalmaz: "Aki az emberek közt él, olyan legyen, mint az aranymosó. Egy gramm aranyért egy mázsa iszap: ez legyen a számítása."
- 31./ Halmi Feri és Ágnes kapcsolatában Földes Anna "az irgalmasság ad abszurdum vitt apoteózisát" kifogásolja, Gyurkó László pedig az "irgalmon alapuló harmónia" tartósságát kérdőjelezi meg. /Ld. F.A.: Németh László kariatidái. Husz év, husz regény. Bp. 1968. 136.o., illetve Gy.L.: Legenda a világmegváltó irgalomról. Élet és Irodalom 1965. 23.sz. 7.o./
- Véleményünk szerint mindketten figyelmen kívül hagyják a regény szimbolikus mozzanatainak valódi jelentését és leegyszerűsítik azokat az egyébként bonyolult probléma-szálakat, melyek a regényt az írói életmű egészével összefűzik.

I R O D A L O M

- Almási Miklós : A drámairás utjain. Bp. 1961.
- Almási Miklós : Ujrafogalmazás és felfedezés.
Kortárs 1967. 320.o.
- Benedek Marcell : Hajnaltól alkonyatig. Bp. 1966.
- Bata Imre : Németh László papírszínházában.
Alföld 1963. 9.sz.
- Bata Imre : Németh László Utolsó kísérlete.
Alföld 1970. 9.sz.
- Béládi Miklós : Németh László. Kritika 1965. 5.sz.
- Béládi Miklós : Az Irgalomról. Kritika 1965. 8.sz.
- Béládi Miklós : Németh László első regénye.
Kritika 1968. 2.sz.
- Élő irodalom : Bp. 1969.
- Földes Anna : Husz év, husz regény. Bp. 1968.
- Gaál Gábor : Válogatott írások II.k. Bp. 1964.
- Gellért Oszkár : A két Galilei. Nagyvilág 1958. 4.sz.
- Hermann István : Szent Iván éjjelén. Bp. 1969.
- Héra Zoltán : Irodalmi tudósítások. Bp. 1965.
- Illés Jenő : Mai dráma, mai dramaturgia. Bp. 1964.
- Illés Jenő : "Mai témák" és "örök" problémák.
Kortárs 1963. 1575.o.
- Illyés Gyula : Ingyen lakoma. Bp. 1964.
- Juhász Mária : Irgalom. Kortárs 1965. 9.sz.
- Kabdebo Lóránt : A kísérletező ember. Vázlatos kép
Németh László pályájáról.
Borsodi Szemle 1964. 2.sz.
- Keresztury Dezső : Színházi bemutatók.
Magyar Csillag 1942. 1.sz. 124.o.

- Király István : Németh László. Valóság 1946. 10.sz.
- Király István : Az Utazás. Kortárs 1962. 928.o.
- Koczkás Sándor : Valóság vagy utópia.
Kortárs 1958. 118.o.
- Koczkás Sándor : Az Égető Eszter dallamai.
Kortárs 1966. 623.o.
- Koczkás Sándor : Németh László és az "emelkedő" műfaj.
Uj Irás 1965. 118.o.
- Kocsis Rózsa : Németh László drámaszemlélete.
Kortárs 1971. 592.o.
- Molnár Erik : Irracionalizmus és ösztönösség.
Kortárs 1958. 569.o.
- Mód Aladár : A harmadik ut és Németh László utja.
Valóság 1961. 5.sz.
- Mód Aladár : Sors és felelősség.
Valóság 1962. 2.sz.
- Mód Aladár : A "Sajkódi esték"-ről.
Kortárs 1961. 759.o.
- Móricz Zsigmond : Irodalomról, művészetről. Bp. 1959.
- B. Nagy László : A teremtés kezdetén. Bp. 1966.
- B. Nagy László : Németh László indulása.
Uj Irás 1971. 4.sz.
- K. Nagy Magda : A Válasz. Bp. 1963.
- Nagy Péter : Rosta. Bp. 1965.
- Nagy Péter : Németh László történeti drámái.
It 1957. 179.o.
- Orosz László : Égető Eszter.
It 1957. 376.o.
- Osváth Béla : A két Bolyai.
Kortárs 1961. 943.o.
- Örley István : A Cseresnyés és Keresztury Dezső kritikája.
Magyar Csillag 1942. 1.sz. 173.o.

- Pándi Pál : Dráma és történelem.
Kritika 1964. 3.sz.
- Pethő Bertalan : Lét és iszony.
Kortárs 1969. 1118.o.
- Pethő Bertalan : Rekviem a jövőért.
Kortárs 1971. 584.o.
- Polonyi Péter : Mai témák.
Uj Irás 1963. 882.o.
- Rényi Péter : Vitában. Bp. 1967.
- Sándor Iván : Németh László a drámaíró.
Kortárs 1967. 137.o.
- Siklós Olga : A magyar drámairodalom utja. Bp. 1970.
- Simon István : Az emberi jószág nagy tragédiája.
Kortárs 1963. 1083.o.
- Schöpflin Aladár : Válogatott tanulmányok. Bp. 1967.
- Sótér István : Tisztuló tükrök. Bp. 1966.
- Sótér István : Az Utolsó kísérlet.
Magyar Csillag 1942. 1.sz. 157.o.
- Sótér István : Németh László a tanulmányíró.
Itk 1960. 3.sz.
- Tamás Attila : A Galilei helye Németh László irói
életművében.
It 1971. 1.sz.
- Varga János : Az áruló. Megjegyzések Németh László
Görgey drámájához.
Történelmi Szemle 1964. 3-4.sz.
- Varga József : Emberi színjáték.
Kortárs 1967. 657.o.
- Vekerdi László : Németh László. Bp. 1970.
- Veres Péter : Galilei. Csillag 1955. 2.sz.